

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

АЛМАНАХ

БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА

БРОЙ 8
СОФИЯ 2019

Международният стандартен номер за продължаващи издания на алманаха е ISSN 1314-572X.

Редакционен съвет:

Лидия Терзийска (София), Албена Стаменова (София), Олена Чмир (Київ), Валентин Гешев (София), Маргарита Младенова (София), Олга Албул (Лвов), Райна Камберова (София), Олга Сорока (София), Владимир Колев (София), Павлина Мартинова-Иванова (София)

Главен редактор:

Райна Камберова

Редактори на броя:

Владимир Колев

Павлина Мартинова-Иванова

За контакти:

E-mail: info@bgukrainistika.com

Дизайн на корицата: Неда Василева

АЛМАНАХ „БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА“

Алманахът „Българска украинистика“ е електронно издание на официалния сайт на профил „Украинистика“, Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Свети Климент Охридски“, който представя веднъж годишно научни публикации в областта на хуманитаристиката и в частност на украинистиката.

Алманахът публикува научни статии, обзори, рецензии на научни издания и информация за научни конференции, както на утвърдени български, украински и чужди учени, така и на студенти-дипломанти и докторанти, представящи цялостни дипломни работи, дисертации или отделни части от тях.

Редакторският екип има за цел да представи новостите в украинистиката и в славистиката, да обедини учените и преподавателите от други области, чиито изследвания могат да попаднат в общото поле на украинистиката.

Научна проблематика

Основните проблеми, на които дава публичност и за които създава дискуссионна научна среда алманахът, са:

- езиковедски изследвания;
- литературоведски изследвания;
- фолклористични и етнографски изследвания;
- исторически изследвания;
- социологически и културоложки изследвания;

Рубрики

„Българска украинистика“ ще представя материали, подредени в следните рубрики, които могат да не се появяват във всеки брой:

- Статии
- Проекти
- Обзори и рецензии
- Защитени дипломни работи, дисертации и тези
- Личности, събития и кариери

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	6
-------------------	---

Езикознание

<i>Ольга Албул, Надія Лобур</i> – Слов'янська ідентичність в українських перекладах та чинний український правопис і його нова редакція (власні назви).....	8
---	---

<i>Уляна Добосевич</i> – Діалектна «інкрустація» тексту через призму мовотворчих тенденцій середньоукраїнського періоду.....	16
--	----

<i>Галина Мацюк</i> – Світська та церковна влада про суспільні функції української мови: період української держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.)	31
---	----

<i>Анастасія Полуєктова</i> – Акцентні відмінності іменників чоловічого роду *ŭ- та *ї-основ в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. порівняно з російським виданням 1648 р.	42
--	----

Литературознавство

<i>Владимир Колев</i> – Ренесансови и чернобилски мадони. Естетическите концепции от ренесансовото изобразително изкуство и тяхното пресъздаване в поемата на Иван Драч <i>Чернобилска мадона</i>	50
---	----

<i>Михаил Неделчев</i> – Преломите, пропаданията, прекъснатостта в историята на българската литература през 20-те – 30-те години на XX век.....	57
---	----

<i>Алла Татаренко</i> – Переклад як ключ і дзеркало: рецепція сербської літератури в сучасній Україні.....	63
--	----

Методика

<i>Лилия Желева</i> – Езикова інтерференція в обучението на българи по украински език.....	76
--	----

История

Мирослав Волощук – Проблеми інституалізації королівства Русі XIII–XV століть: до постановки проблеми..... 83

Віталій Нагірний – Чернелиця на Покутті: основні віхи історії містечка..... 96

Рецензии

Добромир Григоров – Литературният остров на украинския авангард..... 106

Защитени дипломни работи

Теодора Седефчева – Лексикална интерференция и последствията от нея в пределите на украинския геймърски социолект 110

Стефани Стоянова – Изпепеленият патриархат и тлеещата жарава в произведенията „Сън“, „Дуел“, „Сенките на забравените прадеди“ и „На скалата“ на Михайло Коцюбински..... 118

In memoriam

Елза Стоянова (1955-2019) 127

Драги читатели,

С удоволствие ви представяме брой 8 на електронния алманах „Българска украинистика“. В него са включени десет научни статии в областта на езикознанието, литературознанието, методиката и историята, а също така една рецензия и две представителни части от защитени дипломни работи на студенти „Украинска филология“.

Раздел „Езикознание“ започва с изследването на преподавателките от Лвовския университет Олга Албул и Надия Лобур относно проблемите при предаването на лични имена от славянски езици на украински език и възможностите за тяхното разрешаване. Следва проучването за диалектните характеристики като част от езиковите тенденции в средноукраинския период от украинистката Уляна Добосевич (Лвов). Отново от същия университет, но от Катедрата по общо езикознание е статията на Галина Мацюк, която представя отношението на светската и църковната власт към украинския език по време на управлението на хетман Павло Скоропадски. Анастасия Полуеткова от Черноморския университет изследва акцентните разлики при съществителните от мъжки род в украинското издание на „Граматика“ на Мелетий Смотрицки.

Раздел „Литературознание“ включва проучването на преподавателя в Софийския университет Владимир Колев за естетическите концепции от ренесансовото изобразително изкуство и тяхното пресъздаване в поемата на Иван Драч „Чернобилска мадона“. Михаил Неделчев, професор в Нов Български университет, анализира прекъснатостта в историята на българската литература през 20-30 години на XX век. Преводачката и славистка Алла Татаренко прави обстоен преглед на рецепцията на сръбската литература в съвременна Украйна.

Базирайки се на собствения си преподавателски опит, младата украинистика Лилия Желева развива наблюденията си върху езиковата интерференция при обучението на българи по украински език в Софийския университет.

Интересен и приносен е разделът „История“, в който директорът на Центъра за медиевистични изследвания при Прикарпатския университет в Иванофранкивск Мирослав Волошчук разглежда институализацията на кралство Рус в периода XIII–XV век. Виталий Нагирни от Ягелонския университет представя неизвестни факти за историята на село Чернелица и неговото историческо значение.

Важен момент в културните връзки между България и Украйна е издаването на двуезичните антологии на украинския и български поетичен авангард. Преводачът и литературен историк Добромир Григоров се спира подробно на една от тях, а именно на „Антология на украинския поетичен авангард“.

През изминалата година успешно бяха защитени много интересни и задълбочени дипломни работи на студенти украинисти. Представяме на вашето внимание две от тях: на Теодора Седефчева, която разглежда лексикалната интерференция в един нов социолект — геймърския и на Стефани Стоянова, която следва нишката на патриархалните ценности в няколко произведения на писателя импресионист Михайло Коцюбински.

През 2019 година ни напусна проф. Елза Петровна Стоянова – преподавателка по български език в Украйна и лекторка по украински език в новосъздадената през 90-те години на XX век украинска филология в Софийския университет. Елза Петровна и съпруга ѝ Иван Андреевич Стоянов са сред основателите на българската университетска украинистика. Тяхното дело винаги ще се помни от признателните им последователи в Софийския университет.

ЕЗИКОЗНАНИЕ

СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТА ЧИННИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС І ЙОГО НОВА РЕДАКЦІЯ (ВЛАСНІ НАЗВИ)

Ольга Албул, Надія Лобур

Анотація: В статтята се анализира актуалният проблем в контекста на проекта на новия Украински правопис 2018 г. – предаване на славянските оними в украинския език. Непоследователността при предаване на чуждоезиковите собствени имена води до вариативност, поражда хаотичност, а понякога и неточност във възприятието на културно-историческия фрагмент от славянската картина на света. Авторите акцентират върху някои проблемни моменти по темата и предлагат начини на тяхното преодоляване.

Ключови думи: украински правопис, проект за украинския правопис, собствени имена, славянски оними.

Перекладна література – важливий та значимий фактор розвитку національної науково-культурної парадигми. Конденсат інонаціонального досвіду, енергетика «інакшої» ментальності знаходять своє місце на шкалі культурних цінностей того чи іншого етнокультурного соціуму. Особливий фрагмент у цьому контексті становить передача чужомовних власних назв, а особливо імен та прізвищ, засобами рідної мови. Власні назви містять інформацію про національну ідентифікацію носія, часто історію та традицію називання, викликають певні культурні асоціації. Тому правильне, таке, що відповідає правописним нормам відтворення чужомовним прізвищ в українській мові, не втрачає своєї актуальності досі. Ця тема неодноразово була предметом вивчення та дискусій серед мовознавців. Але, на жаль, усна та писемна практика засвідчує непослідовність у правописі саме цього фрагменту запозиченої лексики. На особливу увагу заслуговують слов'янські власні назви та їх передача засобами української мови.

Отже, основним кодифікованим регулятором у царині передачі слов'янських власних назв українською мовою, мав би бути правопис. Але, детальний аналіз правил передачі слов'янських прізвищ та імен у чинному правописі та проекті нової редакції Українського правопису не задовільняє користувача вже з огляду на кількість представлених слов'янських мов. Слід зауважити, що це є недоліком усіх редакцій правописного кодексу української мови.

Уже традиційно левову частку правил відведено особливостям відтворення онімів з російської, білоруської та польської мов. Фрагментарно, та й то з уникненням складних випадків, представлено приклади з чеської, словацької, болгарської, сербської мов. Інші слов'янські мови

зазвичай ховаються за формулюваннями на зразок «та в інших слов'янських мовах». Вважаємо це суттєвим недоліком, бо на карті світу є нові незалежні держави, а відповідні мови отримали статус державних (окрім лужицьких). Якщо не наведено закони передачі прізвищ з тої чи іншої мови, то користувачі змушені на власний розсуд писати українською мовою слов'янські прізвища. Можливо так можна пояснити різнобій у передачі прізвища відомого лужицького поета *Bart-Ćišinski* як *Барт-Цишинський* (Лучик 2008: 287), *Барт – Цишинський* (Дорошенко 1924: 279), *Барт-Чішинський* (Лазор 2008: 249-255), *Барт- Чішінський* (Моторний 2002: 231), *Барт-Чішинський* (Кочур 1999: 97). Ми свідомо наводимо приклади з різних періодів, таки чином акцентуємо, що проблема не нова, а вже впродовж довгого часу потребує вирішення.

Слід зауважити, що навіть ті рекомендації щодо передачі окремих слов'янських звуків та правопису імен і прізвищ слов'янських народів, які містяться в чинних Правилах, не завжди втілюються на практиці. Так, рекомендація у чинних Правилах (збережена і в проєкті нової редакції 2018 року) передавати **И (І)** в прізвищах та іменах, належних до південнослов'янських мов, у яких немає розрізнення **и — і**, через українське **И**, на початку слова – через **І** та після голосного через – **Ї** (*Христов, Івич, Раїч*) часто порушується. Ми читаємо українською твори сербського письменника Данила Кіша (Львів, видавництво «Класика», 1998), а не Киша, Мілорада (а не Милорада) Павича («Любов у Царгороді», Харків, видавництво «Фоліо», 2006; Хозарський словник, видавництво «Фоліо», 2018). Прізвище колишнього президента Югославії українською мовою писали як Слободан **Мілошевич** («Кінець епохи Слободана Мілошевича. Політичний портрет колишнього президента Югославії» (Городня 2000) і **Милошевич** («Нагадаємо, що влітку 1999 року після чотирьохмісячних бомбардувань авіацією НАТО югославський лідер Слободан Милошевич погодився на виведення військ та поліції із території цього краю, де з 1998 року тривала війна з албанськими сепаратистами (албанці вже у 80-і роки становили більшість населення автономного краю в складі Сербії)» (Демещук 2018).

Існуюча рекомендація, на наш погляд, значно віддаляє український варіант від звучання імені у мові-джерелі. Варто було б повернутися до правила передавати звук **[i]** в іменах і прізвищах з цих мов українською графемою **І**, як це зафіксовано у редакціях правопису 1929 і 1933 рр. стосовно усіх чужомовних слів. Наприклад, у параграфі 62 правопису 1929 р.: «Завсіди пишемо в чужих словах і: ...в) У власних назвах (імена людей, прізвища, географ. назви) після всіх приголосних...», там само у параграфі 79: «Аналогічно передаємо й російське *и*, польське тощо і: Радіщев, Чіріков, Нікітін, Міклошіч...» (Український правопис 1929).

У чинному Правописі (і в проєкті нової редакції 2018 р.) не передбачено передавати м'якість попереднього приголосного перед **е** у чеських онімах на зразок *Němcová, Věra, Květa*, словацьких *Matej, Levoča*, сербських *Његош, Његован*, а завжди писати **е**, хоч в українській мові є для цього відповідна графема (літера **є**). Такі власні назви мали б виглядати в українському тексті як *Немцова, Вера, Квета, Матей, Левоча, Негош, Негован*. Але жоден славіст не дозволить собі написати (і не пише), наприклад, прізвище відомої чеської письменниці у

рекомендованому правилами вигляді, а передає його як *Нємцова*. Та ж ситуація із прізвищем відомого письменника-чорногорця, яке зазвичай пишуть *Нєгош*. Впадає у вічі, що такі відступи від правил часто трапляються у працях саме фахівців з тієї чи іншої слов'янської мови. Вони мотивовані намаганням найточніше відтворити звучання оніма у мові-джерелі, зберегти його національну особливість, яка часто невинновдано втрачається при передачі згідно з українським правописним кодексом.

У чинних Правилах та у проєкті нової редакції недостатньо представлено фонєми деяких слов'янських мов, відтворення яких українською мовою варто б було чітко регламентувати. Наприклад, в жодній з редакцій, як і в проєкті нової, не подано рекомендацій щодо передачі такої специфічної болгарської фонєми як **ѣ**, а отже не регламентовані принципи передачі українською мовою таких характерних болгарських онімів, як *Петър, Върбан, Търново, Кърджали, Сакъзов, Бъчваров, Първанов* та інших. В усному та писемному мовленні усталилася традиція передавати болгарський звук **ѣ** українською фонемою **и** і відповідно графемою **и** – *Тирново, Пирванов*. Однак ім'я колишнього болгарського президента *Петър Стоянов* зафіксовано у текстах як *Петар*, наприклад, в репортажах про перебіг саміту президентів європейських країн у Львові 1999 року: «Біля будинку 15 травня 1999 року президенти Центрально-Східної Європи: Вацлав Гавел (Чехія), Роман Герцог (Німеччина), Арпад Гьонц (Угорщина), Александр Квасневський (Польща), Томас Клестьї (Австрія), Еміл Константінеску (Румунія), Мілан Кучан (Словенія), Леонід Кучма (Україна) та Петар Стоянов (Болгарія), – посадили яблуневий сад» (Мельник 2016).

На жаль, спроба знайти вихід у рекомендаціях колективної монографії «Складні питання сучасного українського правопису» не дала очікуваного результату. Автори монографії пропонують два варіанти передачі українською мовою вже згаданої болгарської фонєми:

- замінювати болгарський звук **ѣ** українським голосним повного утворення, який йому етимологічно відповідає: *Гъльб – Голуб, Върбан – Вербан*;
- передавати українським **и**, як найближчим за звучанням: *Пламък – Пламик*. (Горпинич, Грищенко, Єрмоленко 1980: 187).

Вважаємо, що таке пояснення не вносить ясності. З наведених рекомендацій випливає, що правильно передати болгарський онім з **ѣ** може тільки знавець слов'янської етимології. А в сучасних умовах, значно збільшилося коло фахівців, які з професійних міркувань вводять болгарські оніми в мовленнєву практику (дипломати, спортивні коментатори, журналісти, історики, працівники туристичної галузі тощо). Тобто, маючи справу з маловідомим онімом, можна опинитися на роздоріжжі: як писати українською – **о, е, у** чи **и**. І як результат – різнобій у відтворенні однієї і тої ж власної назви. Варто, на наш погляд, визначитися і передавати болгарське **ѣ** в українських текстах через **и**.

Окремої уваги заслуговує опрацювання рекомендацій щодо передачі **ѣ** в онімах *Петър, Димитър*. З урахуванням нашої пропозиції передавати болгарське **и** українською графемою **і**, а

болгарське **ѣ** – українською графемою **и**, ці імена хоч і виглядатимуть доволі екзотично, особливо при відмінюванні *Дімітур – Дімітура, Петир – Петира*, бо в українській мові функціонують їх українські еквіваленти *Дмитро, Петр*, але одразу сигналізуватимуть про «іншість» імені. Компромісний варіант, коли графема **ѣ** при відмінюванні випадає, повністю задовольняє прагнення зберегти «чуже» звучання і уникнути труднощів при відмінюванні: *Дімітур-Дімітра-Дімітрові: Петир – Петра, Петрові*. У текстах зустрічаємо і варіант відтворення болгарського імені *Димитър* без голосного **ѣ**, наприклад, ім'я відомого болгарського письменника передається як *Димитр Димов* (Захаржевська 1978).

Ні в чинних правилах правопису, ні в проекті нової редакції не знайдемо рекомендацій щодо передачі такого особливого, характерного лише для фонетичної системи чеської мови звука **ř** у власних назвах на зразок *Příkopy* (вулиця у Празі), *Říčany*, *Břeclav*, *Kopřivnice*, *Příbram*, *Dřevíkov* (назви населених пунктів), *Břetislav*, *Řehoř* (імена) та под. Без точних вказівок нефахівцеві важко самотужки з'ясувати коли в українському варіанті маємо писати *рж*, а коли слід відтворювати чеську орфоепічну норму щодо вимови **ř**, тобто писати *ри*. З огляду на приклади, використані в проектах українського правопису 1999 та 2018 рр. для ілюстрації інших положень про передачу слов'янських онімів – чоловічого імені *Jiří* - *Їржі* (Проект 1999), *Їржі* (Проект 2018), назв чеських міст *Пришибрам* (*Příbram*), *Пришеров* (*Přerov*) – впливає, що автори даного розділу точно відтворюють вимову даних онімів, Однак, необхідно наголосити, що про передачу чеського **ř** не згадується ні у чинному Правописі, ні в проекті його нової редакції 2018 року.

Правописний різнобій провокує відсутність правила про передачу фонем **g**, наявної у фонологічних системах багатьох слов'янських мов. У Правописі описані правила передачі **g** та **h** у словах із неслов'янських мов. Українська мова диспонує відповідною графемою, яка дозволяє максимально точно відтворити звучання у мові-джерелі, тому за браком правила маємо варіанти написань з **г** або **г**. У науковому збірнику *Studia Slovakistica* (2004), прізвища *Džuganová*, *Žigová*, *Gáfrik*, *Ivanová-Šalingová* передані відповідно як *Джуганова* (Гойдош 2004: 53), *Жігова* (Мадяр 2004: 116), *Гафрик* (Юсип-Якимович 2004: 209), *Іванова-Шалінгова* (Гілецька 2004: 44) але *Džoganík*, *Rigelová* відтворені українською мовою, як *Джоганик*, (Пахомова 2004: 5), *Рігелова* (Юсип-Якимович 2004: 207). Хоча у новій редакції Правопису комісія вже рекомендує паралельне написання власних назв і з **Г** і з **Г**, та жодним словом не сказано це про слов'янські оніми. Потребу чіткого розмежування і рекомендацій для слов'янських мов добре ілюструє передача українською мовою прізвища чехословацького президента:

«А що Густав Гусак? Густав Гусак – останній президент соціалістичної Чехословаччини, словак за національністю» (Галік 2018). Про необхідність розрізняти ці звуки на письмі в прізвищах було зазначено ще в Найголовніших правилах українського правопису 1921 року¹:

¹ Посилаємося на видання 1925 року.

«Звук g передаємо через г, але у чужих прізвищах точно відрізняємо h від g» (Найголовніші правила 1925: 13).

У проекті нової редакції не сформульовано правило про відтворення українською мовою словацьких дифтонгів **ia, iu, ie**, що породжує варіанти, зумовлені застосуванням транслітерації **Mečiar – Meciар** – («Отож і тепер багато хто із спостерігачів прогнозував, що Мечиар не згодиться віддати владу, оголосивши результати виборів недійсними або розпустивши новий парламент» (Підлущий 1998) або транскрипції **Mečiar - Меч'яр** – («Партнерами соціал-демократів по правлячій коаліції стали Словацька національна партія і Рух за демократичну Словаччину, який очолює экс-прем'єр республіки Володимир Меч'яр» (В Словаччині 2006). Щодо транслітерованого варіанту, то за чинним правилом слід було б писати після шиплячого літеру **и** – **Мечиар**.

У процесі обговорення нової редакції Правопису, яка відбувалася наприкінці 90-х років минулого століття, було висловлено кілька пропозицій щодо передачі слов'янських онімів, які спрямовані саме на збереження їх національного „обличчя” існуючими графічними засобами. Зокрема, словацькі україністи запропонували передавати словацький дифтонг **ia** українською літерою **я** та ставити апостроф після **ч, ш, ц, в** (*Андруш'як, Уш'як, Грнч'ярська Вєсь*), тобто доповнити корпус приголосних, після яких регламентовано написання апострофа (Штець 1997: 32). Чеську графему **ě** та словацький дифтонг **ie** пропонується передавати за допомогою літери **є** у тих випадках, коли їм відповідає в аналогічних позиціях українське **і** : *Белик, Пещак* (Штець 1997: 33).

Як бачимо, ціла низка чинних правил не задовольняє передусім філологів-славістів, які підсвідомо або свідомо виступають проти нівелювання, послаблення інонаціональної особливості імені, його надмірної українізації, втрати оригінального звучання. Справді, чешка *Věra* і болгарка *Bera* в українському тексті втрачають свою національну відмінність.

У проекті Українського правопису в розділі «Правопис слов'янських прізвищ та імен» під пунктом 1 автори констатують, що «Білоруські та російські імена за традицією не транслітеруються, а передаються українськими відповідниками; винятки тут становлять тільки узвичаєні імена деяких білоруських письменників та діячів культури» (Проект правопису 2018). На наш погляд, при передачі чужомовних онімів необхідно мінімалізувати втручання у їх звукову оболонку, щоб зберегти її як знак чужомовного денотата, не боятися «чужого» зовнішнього вигляду таких назв. Така загальна заувага вже була висловлена у Найголовніших правилах українського правопису 1921 року: «Чужі слова треба писати по можливості так, як вони вимовляються у своїй мові» (Найголовніші правила 1925: 13), тобто надавалася перевага практичній транскрипції. Однак щодо слов'янських онімів, як свідчить аналіз правописних редакцій радянської і пострадянської доби, спостерігаємо поступовий відступ від цієї засади. Наприклад, у правописі 1933 року закінчення слов'янських прізвищ рекомендувалося передавати з суфіксами *-іч, -ін, -ік*, наприклад, *Ягіч, Гавлік, Радіч* (Правопис 1933: 64), а в редакції правил

1945 року з цього переліку вже зникає суфікс *-ich* – *Ягич, Радич* (Правопис 1945: 111), у наступних редакціях – суфікс *-ik* (*Шафарик*). У редакції 1933 року чеське *ý* в закінченнях чеських прізвищ встановлено передавати через *и* (*Біли*), у редакції 1945 року кодифіковано вже українізований варіант на *-ий* (*Неєдлий*). Чеське ім'я *Jiří* у проєкті 1999 року (проєкт-99) відтворено максимально наближено до вимови у мові-джерелі за допомогою графеми *Ї* на місці чеського буквосполучення *ji* – *Їржі*, а в проєкті 2018 року вже подається *Їржі*. Такі приклади можна продовжувати.

Чинні правила правопису слов'янських онімів розраховані у першу чергу на фахівців-філологів. Та й вони не завжди можуть знайти відповідь на усі питання, які виникають при необхідності ввести той чи інший інослов'янський онім в український текст. Наявну інформацію про правила передачі власних назв із західнослов'янських та південнослов'янських мов треба вишукувати по крихтах серед російського матеріалу, який докладно опрацьований і домінує у відповідних параграфах.

У наш динамічний час потрібно створювати такі правописні довідники, якими могли б користуватися й особи без глибокої філологічної підготовки – науковці, працівники засобів масової інформації, дипломатичного корпусу, бібліографи тощо. Треба відмовитися від зведення особливостей різних слов'янських мов до одного знаменника при їх передачі українською мовою, а опрацьовувати такі правила для кожної мови зокрема з урахуванням усіх «важких» випадків. Адже відійшов у минуле той час, коли кожен текст до свого виходу у світ проходив суворий редакторський бар'єр, а наукову літературу видавали, в основному, російською мовою. Зараз інформація виходить у світ, як правило, без редакторського втручання, значно зросла і продовжує зростати кількість наукових досліджень з історії та культури слов'янських народів українською мовою, перекладів художньої літератури зі слов'янських мов. Тому опрацювання такого типу посібника є на часі. Таке видання мало б силу правописного закону, було б широко доступним. А у Правописі варто було б лише вказати загальні принципи, які застосовуються при передачі слов'янських онімів. Звичайно, створення такого посібника – це нелегке завдання, але цілком під силу українським славістам. Важливо, щоб саме українські спеціалісти з окремих слов'янських мов брали найактивнішу участь у цій справі. Тоді б вдалося у багатьох випадках відвоювати право слов'янського оніма зберігати свою фонетичну оболонку в українському тексті і дозволило б уникнути різноваріантності і непослідовності при передачі слов'янських власних назв.

При унормуванні принципів відтворення слов'янських власних назв українською мовою, варто пам'ятати, що різні правописні варіанти дезорієнтують національну мовну особистість, а «...різні правописні системи не практикуються, як правило, навіть у найдемократичніших країнах світу» (Німчук 2001). Стабільні правила та принципи передачі чужомовних онімів українською мовою сприятимуть усталенню грамотності нації, адекватному розумінню та сприйняттю слов'янської культури в національному контексті.

ЛІТЕРАТУРА:

В Словаччині 2006: В Словаччині призначений новий уряд. – https://www.rbc.ua/ukr/news/v_slovakii_naznacheno_novoe_pravительство_1152077670. Відвідано 06.03.2019)

Галік 2018: Галік, Т. У «соціалізм із людським обличчям» я, на відміну від більшості тогочасних чехословаків, не вірив // режим доступу <https://tyzhden.ua/World/218663>. Відвідано 08.03.2019.

Гойдош 2004: Гойдош, В. Особливості формування юридичної термінології у словацькій та українській мовах. – В: Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород, 2004, 52-58.

Городня 2000: Городня, Н. Кінець епохи Слободана Мілошевича //Режим доступу https://dt.ua/POLITICS/kinets_epohi_slobodana_miloshevicha_politichniy_portret_kolishnogo_prezidenta_yugoslaviyi.html

Горпинич, Грищенко, Єрмоленко 1980: Горпинич, В. О., Грищенко, А.П., Єрмоленко, С. Я. Складні питання сучасного українського правопису. Київ, 1980.

Гілецька 2004: Гілецька, З. Вивчення фразеології у Словаччині// Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород, 2004, 42-52.

Демешук 2018: Демешук, А. Західні Балкани: Навіщо Вучич згадав про Гітлера? Режим доступу <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2514097-zahidni-balkani-naviso-vucic-zgadav-pro-gitlera.html> Відвідано 06.03.2019.

Дорошенко 1924: Дорошенко Д. В гостях у найменшого славянського народу. – В: Літературно-науковий вісник, Львів, 1924, 274-28.

Захаржевська 1978: Захаржевська, В. О. Димитр Димов. Літературно-критичний нарис. К., «Наукова думка», 1978.

Кочур 1999: Кочур, Г. Бібліографічний довідник. Львів, 1999, 97, п. 296.

Лазор 2008: Лазор, О. Якуб Барт-Чішинський та Україна. – В: Проблеми слов'янознавства, вип. 57, 2008, 249-255.

Лучик 2007: Лучик, В. Вступ до слов'янської філології. Київ, 2007, 287.

Мадяр 2004: Мадяр, О. Категорія роду іменників у працях словацьких мовознавців. – Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород, 2004, 110-121.

Мельник 2016: Мельник, І. Михайло Грушевський і Львів – <https://zbruc.eu/node/56783> – Відвідано 10.03.2019.

Моторний 2002: Моторний, О. Погляди Йозефа Пати на лужицьку літературу – В: Питання сорабістики, Львів-Баутцен, 2002, 227-234.

Найголовніші правила 1925: Найголовніші правила українського правопису. Нове видання. Державне видавництво України, 1925.

Німчук 2001: Німчук, В. Сучасні проблеми українського правопису. – В: Літературна Україна. 11 січня 2001 року.

Пахомова 2004: Пахомова, С. Двадцять років словакістики в Ужгородському національному університеті. – В: Studia Slovakistica. 4. Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. – Ужгород, 2004, 6.

Підлущкий 1998: Підлущкий, О. Ера Мечіара скінчилася. №188. 02.10. «День».

Правопис 1929: Український правопис. Харків, 1929.

Правопис 1933: Український правопис. Харків:Радянська школа, 1933.

Правопис 1945:Український правопис. Київ:Українське державне видавництво, 1945.

Проект 1999:Український правопис (проект-99). <https://r2u.org.ua/pravopys/pravXXI/zmist.htm#proekt> Відвідано 12.12.2018.

Проект 2018: Український правопис. Проект для обговорення. Підготувала робоча група Української національної комісії з питань правопису. Режим доступу <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2018/08/15/novoi-redaktsii-pravopisu.pdf> Відвідано 05.03.2019.

Український правопис 2015: Український правопис. Київ: Наукова думка, 2015.

Штець 1997: Штець, М. Пропозиції словацьких українців до підготовки нової редакції „Українського правопису. В:Український правопис: так і ні. Обговорення нової редакції українського правопису. Київ. 1997.

Юсип-Якимович 2004: Юсип-Якимович, Ю.Слов'янський літературний модернізм та Іван Краско. В: Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород. 204-213.

Інформація про авторів:

Ольга Албул – доцент Кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000,

e-mail: albul.olga@gmail.com

Надія Лобур – доцент Кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000,

e-mail: lobur.nadia@gmail.com

ДІАЛЕКТНА «ІНКРУСТАЦІЯ» ТЕКСТУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МОВОТВОРЧИХ ТЕНДЕНЦІЙ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Уляна Добосевич

Annotation: In the context of tendencies of the formation of the Ukrainian literary written language of the Middle-Ukrainian period four teachers Gospels of the first half of the 18th century have been analysed from the point of view of phonetic, morphological, and lexical dialectic features, which represent the Carpathian region. Domination of the folk colloquial source has been proved in this genre of religious literature.

Keywords: teachers Gospel, dialectic feature, phonetics, morphology, vocabulary

Релігійний сегмент писемної спадщини минулих століть репрезентує різні грані духовного виміру народу і є важливим джерелом для пізнання особливостей функціонування мови як домінантного засобу і своєрідного інструментарію поширення і утвердження засад християнства. Писемні пам'ятки заховують різні мовні явища, цінні для аналізу тенденцій становлення української літературної мови. Це цілі пласти писемної (книжної) мови; вкраплення діалектних елементів, що засвідчують живе мовлення писаря, який працював над текстом, або є відповіддю на певний суспільний запит; запозичення, які вказують на вектори впливу інших мов; описки чи помилки, які розкривають чи не найцікавіші мовні таємниці. Мета статті – проілюструвати одну із тенденцій становлення української літературної мови шляхом аналізу однієї із писемних пам'яток щодо особливостей її мови на різних рівнях – фонетичному, морфологічному та лексичному.

Середньокраїнський період (середина XIV – кінець XVIII ст.) у розвитку літературної мови позначений помітними впливами екстралінгвальних факторів, які стали поштовхом до здійснення сміливих замислів – запровадити національні мови у релігійну царину. Спостерігається якісно нова тенденція у процесах українського літературно-писемного мовотворення. Якщо до цього часу релігійну сферу обслуговувала старослов'янська/церковнослов'янська мова, то з XV ст. у це середовище потрапляє руська-українська мова. Простежуються абсолютно усвідомлені (не випадкові помилки/описки!) і переважно вдалі спроби запровадити руську мову. А це, у свою чергу, надзвичайно сприятливий фактор для, по-перше, зростання і утвердження авторитету цієї мови у тогочасному суспільстві. По-друге, така тенденція зумовлює потребу в опрацюванні, удосконаленні руської літературно-писемної мови, адже релігійний текст вимагає особливої уваги до слова.

Ціла низка писемних пам'яток репрезентує цей новий напрям у мовотворчих процесах. Особливим жанром релігійного письменства, який різноманітно та рельєфно відбиває вплив народнорозмовної стихії, стали учительні Євангелія – збірники проповідей, повчань, пояснень, що стосуються певних уривків євангельських читань на недільні та святкові дні. Найдавніший в

слов'янській писемності текст учительного Євангелія створив учень святого Мефодія болгарський єпископ Костянтин у кін. IX ст. (у 898 р.) (Франко 1983: 253). Є також відомості про переклад з грецької учительного Євангелія Каліста, а також про повчання Феофілакта Болгарського, які поширювалися на українських землях у рукописному і друкованому форматах. У XVI ст. цей жанр «демократизували» – спосіб викладу, стиль і мова стали доступними. Це була конструктивна відповідь на потребу якнайповніше адаптувати до розмовного варіанту мову церковної книги, що залишалася на той час найпопулярнішою лектурою і засобом поширення не лише християнських, але й морально-етичних засад для різних верств – «не було для кого писати по-вченому, по-церковному» (Франко 1981: 210). Отже, зорієнтовані на потреби простого посполитого люду, ці манускрипти у своїй мовній тканині заховали надзвичайно цінні діалектні риси, тому і до сьогодні викликають значне зацікавлення в аспекті діяхронної діалектології.

Давні писемні тексти з погляду насичення їх мови діалектними рисами стали предметом наукових студій цілої низки вчених, серед яких – Н. Багнюк (Багнюк 2011), С. Бевзенко (Бевзенко 1958), П. Бузук (Бузук 1931), О. Горбач (Горбач 1992), Д. Гринчишин (Гринчишин 2001), У. Єдлінська (Єдлінська 1997), І. Керницький (Керницький 1971), Л. Коць-Григорчук (Коць-Григорчук 2002), М. Лесів (Лесів 1961), В. Мойсієнко (Мойсієнко 2006), І. Огієнко (Огієнко 1930), І. Свенціцький (Свенціцький 1958) тощо.

Територія, де з'явилася пам'ятка, а також особа писаря та ступінь його «вченості», частково практичні потреби – це фактори, які поряд із змістовим наповненням та жанром (важлива характеристика для релігійного письменства, бо віддалення від канонічних текстів прямо пропорційне збільшенню народнорозмовного компонента) зумовлюють міру наповнення тексту діалектними ознаками. Їх виокремлення здійснюється насамперед шляхом пошуку аналогій у сучасному діалектному просторі. У жанрі учительних Євангелій – збірників проповідей на недільні і святкові євангельські читання – співіснування різних мов проявилася найрельєфніше, оскільки церковне казання є викладом християнського вчення для звичайних простих, часто не переобтяжених шкільною наукою людей. Мовні особливості жанру учительних Євангелій як репрезентантів діалектних явищ були в полі зору дослідників Л. Деже (Деже 1985), Х. Макович (Макович 2013), В. Німчука (Німчук 1997), І. Панькевича (Панькевич 1923), Я. Янува (Janów 1950).

Збірники учительних Євангелій групують за діалектними ознаками, які більшою чи меншою мірою проступають у текстах. Серед них є такі, що вказують приналежність до масиву бойківських говірок (Добосевич 1997), поряд із ними – манускрипти лемківського походження (Чуба 2011), низка писемних пам'яток цього жанру репрезентує говіркові особливості Закарпаття: Скотарське Учительне Євангеліє 1588р. (Німчук 1997), Ладомирівське учительне Євангеліє другої чверті XVII ст. (Панькевич 1923), Нягівські повчання XVI ст. (Деже 1985).

Своєрідним явищем у контексті розвитку тогочасної української писемної мови є пам'ятки з території Карпатських гір – без перебільшення, за словами Івана Франка, феномен «карпаторуського письменства XVII – XVIII ст.». Франко вказує на причини, завдяки яким манускрипти з цього регіону мають виняткове становище на тлі усієї маси українсько-руських писемних джерел. Насамперед – «етнографічно ця територія найчистіше заселена русинами, з найменшим процентом чужинців, найменше винародовлювана і найконсервативніша в захованні свого типу, своєї мови, звичаїв і способу життя» (Франко 1981: 208). Другий фактор – це незначне поширення освіти серед простих людей і навіть нижчого духовенства. Іван Панькевич так визначає позамовний чинник, який зумовив домінування народнорозмовного узусу в церковній практиці: «культурний елемент серед українського населення через довгі віки репрезентували на Підкарпатській Русі попи та дяки, котрі ... не різнилися своїм положенням від селян» (Панькевич 1938: 22). У такому середовищі з'явилася потреба якомога повніше адаптувати на живому розмовному ґрунті мову і стиль насамперед церковної книги, яка була найпопулярнішою лектурою для різних верств населення – «не було для кого писати по-вченому, по-церковному» (Франко 1981: 210). Відтак можна говорити про своєрідний симбіоз мов церковнослов'янської, книжної української і елементів розмовної живої, з перевагою тієї чи тієї навіть в тому самому тексті.

Джерелом пропонованого дослідження стала пам'ятка цього жанру – учительне Євангеліє, укладене Стефаном Плав'янським 1668 року. Рукопис зберігається у відділі рукописів ЛННБ України імені В. Стефаника (Ф.1, № 234). Книга без початку і кінця містить 178 аркушів (356с.), писана півуставом на папері почерком різного характеру щодо величини літер, їх щільності, нахилу тощо.

Відомості про час постановки книги та про її переписувача знаходимо на звороті 144 аркуша, де скорописом вказано рік та ім'я і прізвище Stefanus Plawensis. Така ж інформація міститься на титульній сторінці. Деякі дані про історію зберігання книги залишив др. Г. Стрийський, який у написі, датованому 1906 роком, зазначив, що власником книги був Іван Шелемба з с. Вулькувці на Мараморощині. Ці дані можуть стати ключем для пояснення особливостей мови пам'ятки. Зважаючи на прізвище укладача – Плав'янський (лат. Plawensis), гадаємо, що він походить із заснованого у 1523р. с. Плав'є (сучасний Сколівський р-н), яке належить до території сучасної Бойківщини. Як відомо з приписки, книга довгий час зберігалася у с. Вульхувці (пор. підпис селянина, датований 1781р., – 8 В҂ΛΧ8ЦОΧЪ – імовірно, сучасне село Вільхівці, яке знаходиться у Тячівському районі на правому березі р. Тересва (Дэже 1969: 62). В історичних джерелах село уперше згадане під 1389 р. Отже, і прізвище переписувача, і місцезнаходження пам'ятки вказують на карпатський регіон. Звідси і певні особливості мови цього учительного Євангелія.

Мова пам'ятки, як зрештою і інших тогочасних рукописних документів цього жанру, відбиває наявність у писемному варіанті трьох систем – церковнослов'янської мови, української книжної «простої» (Мозер 2008, Фаріон 2015), а також – і це стане предметом аналізу – цілої низки діалектних вкраплень, що репрезентують усне розмовне мовлення. Елементи вказаних мов – різних за функціональним навантаженням, частотою і сферою вживання, за територіальним поширенням – тісно переплетені і становлять єдність у межах тексту. З погляду історії формування української літературної мови найбільше зацікавлення викликають особливості української книжної мови та діалектне забарвлення, яке виразно простежується у тексті. У першій знайшли втілення ті риси української мови, які 1) поширені, як правило, на значній частині території і не мають чітко окресленого локального (діалектного) забарвлення і 2) якщо зважати на їх подальше широке вживання протягом другої половини XVII-XVIII ст. і врешті закріплення як норми у процесі становлення нової української мови, є історично перспективні. На середину XVII ст. ці фонетичні, морфологічні, частково лексичні і синтаксичні риси вже не були інноваціями, бо більшою чи меншою мірою відбиті у пам'ятках попередніх століть. Сума цих рис і частота їх виявлення дають уявлення про своєрідну систему, яка в силу і внутрішньомовних, і позамовних причин витісняла церковнослов'янську мову із писемного вжитку.

Поряд із зазначеними рисами, які стали виявом загальноукраїнської мови, спостерігається низка мовних особливостей, притаманних лише певному – у нашому випадку карпатському – регіону. Це матеріал для виявлення специфіки розмовної мови карпатського регіону середини XVII ст., разом із цим – це підтвердження впливу живого мовлення у писемному тексті проповідницького жанру.

У графічно-правописних особливостях, які можна виокремити на матеріалі аналізованої пам'ятки, простежуються різні вияви *фонетичних* діалектних рис.

- У той час, коли писемні джерела XVII – XVIII ст. досить часто графічно відбивають перехід етимологічних звуків [o] та [e] у новозакритих складах в [i] (Історія 1979: 278), у нашому тексті знаходимо яскраво виражений і, зважаючи на абсолютну більшість випадків, послідовно відображений інший тип рефлексії. Це звук [y], позначений літерами ѣ та оу на місці етимологічного [o] у таких позиціях: а) у коренях слів під наголосом: нѣж 7зв., нѣу 10зв., вѣскъ 26зв., в ѣмъ ... оу тѣм 36, , вѣше 54зв., не вѣнса 59, розвѣннковн 69зв., вѣнъ 71, 167, сѣл 76, своєвѣлных 85зв., гѣрше 90, покѣрнын 92, прнрѣнаны 99зв., рѣзочка 145 тощо; б) у коренях слів в ненаголошеній позиції: кѣнца 42зв., потѣмъ 56, вѣнна 167, тѣю 176зв. тощо; в) у префіксах та прийменниках: дѣндеме 30зв., пѣшан 31зв., воуа/кладаѣме 36, вѣдпѣстнтн 63зв., не дѣждеша 69зв., вѣд пат хлѣбов 55, поуа лавнцевъ 76зв. тощо; г) у ненаголошених

суфіксах: с пнлн⁸стю 30зв., ґаро^увннцн 68 тощо; д) у флексіях: ворог⁸в^з 19зв., о^у розом^ѣ ц^ѣл⁸м 29, о^у црквн бж⁸н 54 тощо. Із прикладів видно, що поява звука [y] не залежить від наголошеної чи ненаголошеної позиції, що є особливістю південно-західного наріччя, де найпоширенішим був дифтонг [yi], який з бігом часу змінився в [i] через посилення у вимові другого компонента (Безпалько 1962: 153). Практично на всій території карпатських говорів зараз є найтиповішим монофтонг [i] (Жилко 1955: 133), а лише у середньозакарпатських говірках між течією рік Ріка та Шопурка (у цій частині Закарпаття і зберігалось учительне Євангеліє) ще можна виявити залишки архаїчної вимови [y] (Бевзенко 1980: 44).

2. Рефлекс давнього [e] відбитий графічно літерою ю. Як зазначає Іван Панькевич, це одна із характерних ознак тогочасних пам'яток карпатського регіону – «приклади того явища знаходимо у всіх пам'ятках із цілого Закарпаття XVII і XVIII ст.» (Панькевич 1958: 73). Такими прикладами рясніє і текст учительного Євангелія: юн 6, вазню^ѡв 14, на с^юм свѣтѣ 30, хс/нм р^юк 32, по н^юн 35зв., стер^югъ 43зв., не прнсм^отр^ювалъ 101зв. тощо. Етимологічний [e] ще й досі рефлексує у закарпатських говірках як [y] незалежно від наголосу (Жилко 1955: 134).

3. Зміну редукованого ѣ у позиції *tlt, *trlt відбито літерою ы ([u]): габ^ылка незрѣлын 10зв., шное в^дм^уное габ^ылко 139, ,габ^ылка розмантын 172., положнл на д^{ры}ва сна 30. Це закономірний рефлекс давнього ѣ, який зберігся у говірках Закарпаття (Панькевич 1958: 42; Історія 1979: 186), а в літературній мові заступлений звуком [o]. У пам'ятці зафіксовано також форму покн^рвавнтн 98зв., з -нр- у зазначеній позиції. Саме таке фонетичне оформлення цього слова властиве наддністрянським, бойківським і гуцульським говіркам (Атлас 1992: к.69).

4. Зміна праслов'янського *ę графічно відбита у двох варіантах – [a] (літери а, ѡ) та [e] (літера є): щаслн^ы 75 поряд з о нещ^єслн^ын бога^уч 104, 105, посал швца н голо^ѡв^ѡ/ды ... н брал шт о^ѡв^ѡцъ н гов^ѡд 47. Таким чином зафіксовано одну з фонетичних особливостей говірок закарпатського регіону (Панькевич 1958: 65).

5. У пам'ятці знаходимо явище гіперичного «окання», тобто збереження етимологічного [o] на тому місці, де як норма вже до середини XVII ст. засвідчено його перехід в голосний [a]. Словоформи, у яких виявлено це явище, можна поділити на такі групи: а) із збереженням графічного о перед складом з наголошеним а: гора^здъ 12зв. і далі, гора^уєє 41зв., шол додом⁸ о^у пола^{ты}, пола^{та}мн, пола^т 73, бо^гатєства (називний відмінок множини) 103, бо^га^уч 104, бо^гатство 156. У цих випадках можна говорити про особливості передачі звука [o] в бойківських говірках (Онишкевич 1984: Ч.І: 62, 184, 187; Історія 1979: 289), на території яких

знаходиться село Плав'є, звідки, припускаємо, походить укладач учительного Євангелія; б) із збереженням графічного *o* в ненаголошеній чи наголошеній позиції перед складом з іншим голосним : *проснт кропѣ воды* 103зв., *голѣза* 148зв.; в) у словах іншомовного походження з літерою *o* в ненаголошеній позиції на місці етимологічного [*a*]: *н мамонѣ нас прнровнает*, *а момона/дает пыхн* 36зв., – пор. з гр. *μαμωνας*; *копѣтанѣ* 39 – пор. з лат. *capitanus*; *сотоню* 121 – пор. давньоєвр. *сатан*.

6. Вставний голосний [*e*], на відміну від літературної норми [*o*], з'являється у слові *уґѣнѣ* 86, 99, 169 і далі. Це одна із рис південно-західного наріччя (Бевзенко 1980: 58).

7. У пам'ятці графічно відбито вимову ненаголошеного [*e*], яке зближається або переходить в [*u*]: *мннѣ до сѣдѣ* 10зв., *дан єго мннѣ* 47, *мннѣ слѣжнн* 51зв., *нн робат* 86, *мѣдѣ звннѣаѣ* 90. Ця фонетична риса виявлена майже на всій території України, за винятком деяких північних говорів, однак не закріплена правописно в сучасній літературній мові. Ця риса відбиває також і особливість максимально звуженої вимови [*e*] > [*u*] перед м'якими приголосними у деяких говірках карпатського регіону (Бевзенко 1980: 227).

8. У пам'ятці доволі строкато відбито твердість/м'якість приголосного [*u*]. Часто можна виявити паралельне написання: *ѣѣрнѣю працю* 86зв. і *працѣн* 80зв., *оу темннѣ* 154зв. і *в темннѣ* 154зв., *ѣѣтннѣ* 165; *ѣѣтннѣаѣ* 61 тощо. Однак у низці словоформ переважає твердий [*u*]: а) в іменниках жіночого роду сучасної I відміни м'якої групи: *мѣроноснѣаѣ* 1, *блѣдннѣаѣ* 7, *ѣтннѣаѣ* 43зв., *ѣдовнѣаѣ* 64, *дѣвнѣаѣ* 67зв., *по оуѣнѣаѣх* 78зв., *на/таѣнѣаѣх* 134зв. тощо; б) в іменниках чоловічого і середнього роду сучасної II відміни м'якої групи: *ѣтнѣаѣ* 20, *до концѣаѣ* 77, 149зв., *срѣцѣаѣ* 87, *младѣнѣаѣ* 94зв., *конѣцѣаѣ* 100зв. Таким чином, можна робити висновок про діалектну особливість щодо твердості [*u*], властиву серед інших і східнокарпатським говіркам (Бевзенко 1980: 76). А часте паралельне написання зумовлене, можливо, тим, що власне течія ріки Тересви, на березі якої знаходиться село, де, можливо, було укладене і зберігалось учительне Євангеліє, є своєрідною межею між виявами палаталізованого (у західному напрямі) і диспалаталізованого (на схід) [*u*] (Жилко 1955: 134).

9. Частка *нехай* в аналізованому учительному Євангелії послідовно засвідчена у написанні *неґѣн* 4, 8 і далі. На цю рису вказує Іван Панькевич, зазначаючи, що така вимова (і відповідно написання) домінували у середовищі «освіченої верстви, ... мабуть, під впливом польським» (Панькевич 1958: 100).

10. У переважній більшості випадків сполучення губних [б], [п], [в], [м] з [й] засвідчене, на відміну від літературної норми, без вторинного палатального елемента л: МОБЛАУН 39зв. і далі, НН РОБАТ 86, БАВЛАУН 93зв., ЛЮБАТЪ 124, СЛАВЛАУН 177 тощо. Це явище поширене у говірках карпатського регіону, зокрема у східнокарпатських, покутсько-буковинських, північно-карпатських та західнокарпатських (Бевзенко 1980: 66).

11. Одна із рис, яка спостерігається у південно-західному наріччі, а власне у бойківських, закарпатських, лемківських говірках (Атлас 1992: к.106), – це взаємозаступлення, змішування шиплячого [ш] та свистячого [с]: оу розомѣ завсе цѣлѣм 29 і свого довжника не санѣшѣ 63зв., оу шдежѣ/скорѣнѣю 175.

12. Несподіваною і не властивою південно-західному наріччю є заміна [дз] на [з], відбита двічі у пам'ятці: ПТАХОВЕ ПОЗОБѣЮТ; ВЪЗОБѣЮТ ѡНОЕ НАСѢНА 98зв. Таке явище властиве південно-східному наріччю української мови (Бевзенко 1980: 72). На місці дзвінкої африкати [дз] виступає також глухий [ц], що теж двічі засвідчено в учительному Євангелії: ЦВОНЫ ЦРКОВЫН 51зв. і 56зв. Саме таке заступлення виявлене у південно-західних діалектах.

13. У пам'ятці знаходимо лише один випадок появи протетичного приголосного [з] у слові *еретик* і похідних: ГЕРЕТНИКН 19, НАУКА ГЕРЕТНИЦКАА 22, оу вѣрѣ ГЕРЕТНУЕСКѣЮ 122, оу порѣ ГЕРЕТНИЦКОГО 142. Протетичний [з] є однією з діалектних особливостей південно-західного наріччя української мови (Бевзенко 1980: 83; Безпалько 1962: 179).

14. Укладач учительного Євангелія двічі графічно зафіксував ствердіння приголосного [р] у тій позиції, де в літературній мові він м'який: РАТѢНТЕ 52зв., ЗАРАТОВАВЪ 64зв. Така вимова [р] спостерігається у говірках Львівської області, зокрема на території Бойківщини (Онишкевич 1984: Ч. II: 169).

У пам'ятці відбито низку діалектних м о р ф о л о г і ч н и х рис.

- Форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду сучасної першої відміни творяться за допомогою закінчення -ОВ (-ОВЪ). Принагідно зазначимо, що таке ж закінчення (-ОВ або -ЕВ) приймають у відповідній граматичній формі займенники і прикметники: СВОЕВЪ ВЪЛЕЮ 21, СВОЕВЪ ДАКОВЪ.../СЛУЖНАН 21зв., НАД ТОБОВЪ 64, ПРНПОВѣ/СТЮ РОЗМАНТОВЪ 65, А СВОЕВЪ МѢЦЮ/ВЫКОПАЮ МѢСТО 152, НЪ ВѢРОВЪ 162зв., оу ЧНННВСА ... ГАДННОВЪ 172зв. Такі своєрідні словоформи властиві карпатським говорам (Верхратський 1899: 7-8; Панькевич 1938: 36).

- У численних прикладах виявлено збереження архаїчних закінчень родового відмінка однини в іменниках колишніх *-ъv-основ* – сучасної III відміни: *ДО ТѢЛА Н КРѢ БЖОН* 79, *НШЛН ДО ЦЕРКВѢ БЖЕН* 80зв., *ЛЮБѢ НЕ МАЮ* 90зв., *БЕЗ ЛЮБѢ ЖНЛН* 90зв., *ЛЮБѢ МАТН НЕ БУДЕШ* 91 тощо. Поряд із такими формами, які властиві карпатським говіркам (Панькевич 1938: 36), вжито і загальноприйняті літературні: *ПРНѦ/ТІЕМ ТѢЛА Н КРОВН* 13, *НШОЛ ... ДО ЦРКВН СТОН* 81зв. Двоякі форми цих іменників засвідчені у різножанрових і релігійних, і офіційно-ділових пам'ятках XVI ст., причому форми з *-ѣ* локалізовані на території Прикарпаття (Керницький 1967: 86).

- Називний відмінок множини в іменниках чоловічого роду сучасної II відміни має закінчення *-ОВѢ*, *-ѢВѢ*, що є однією з визначальних рис говірок карпатського регіону (Панькевич 1937: 182): *МУЖЕВѢ* 14зв., *ЛНХВАРЕВѢ* 16, *ПАТРИАРХОВѢ* 18зв., *НАРОДОВѢ* 24зв., *ОУЧЕННКОВѢ* 28зв., *РОДНУЄВѢ*, *ЖНДОВѢ* 46, *СЛѢПЦЕВѢ* 49зв., *ПТАХОВѢ* 98зв., *ДѢДНУОВѢ* 134, *ЦРЕВѢ* 177. Значно рідше вживається флексія *-ѣ*, яка побутує у закарпатських говорах (Панькевич 1938: 190): *ТОТЫ ПОГАНѢ* 12, *ЛЮДѢ СТЫН* 12, *СѢСѢДѢ* 63зв., *ПОГАНѢ ЧННАТ* 67, *ГНѢВЯЮТСѦ ЛЮДѢ* 75зв., 76, *ТОТЫ ЛЮДѢ* 106зв.

- Родовий відмінок множини іменників поряд із закінченнями *-ОВЪ* (*-ѢВЪ*), а також архаїчною, характерною для церковнослов'янської мови, нульовою флексією отримує закінчення *-ИН*: *БРАТИН СВОИХ* 1, *ЛЮДИН ОУЧНАН* 35зв., *ДО СЕДМЪ ДНИН* 62, *АНН КМЕТИН ... НЕ НМАЮТ* 74зв. Такі граматичні форми є ознакою діалектного мовлення південно-західного наріччя (Жилко 1955: 96).

- Серед морфологічних особливостей прикметників виразно діалектне забарвлення мають форми орудного відмінка із закінченням *-ОВЪ*, (*-ѢВЪ*) (див. вище) і способи творення ступенів порівняння.

Вищий і найвищий ступені порівняння прикметників (і похідних від них прислівників) у пам'ятці найчастіше творяться за допомогою частки *май*, запозиченою з молдавської чи румунської мов, яка походить з латинської *magis* (ЕСУМ: Т.3: 361). Ця частка поширена у закарпатських говірках (Історія 1978: 215). Функціонально вона може співвідноситися із суфіксами *-ш-*, *-иш-*, тобто бути засобом творення вищого ступеня у конструкції *май* + звичайний прикметник: *Н ТОТО ГѢМНО РОЗМЕЧЕШ/Н НЩЕ МАН ВЕЛНКОЕ БѢДОВАТН БѢДЕШ* 116зв. Так само ця частка вживається у поєднанні з синтетичною формою вищого ступеня: *ТОТА НАМ РѢЧѢ ЄСТЬ МАН ПЕЛНѢНШАѦ* 7зв.

Висока частота вживання цього формотворчого засобу у прислівниках: ГДЕ БЫВАТ МАН БОЛ/ШЕ ЛЮДИН 120, АБЫ ЦЮ МАН БОРШЕ МАВ 60зв., МАН ПЕРШЕ/ДО БЛЖННХЬ 125зв., КТО МАН/ЗВЫСОКЪ ОУПАДЕ, ТОТЪ МАН ЛНХО ОУБНЕТСА 167зв. Поряд із наведеними прикладами вживається, однак значно рідше, нормативна частка *най-* : НАН/ПЕРЕДНЬШИН СПРАВЫ 7, ВЫЛОЖНА НАНАЪПШЕ ТОТЪ/СТОЦЮ ОУЧТЪ 54зв.

- Особливості розмовного мовлення яскраво відбивають форми займенників, зокрема в орудному відмінку однини (див. вище).

Вказівні займенники мають виразно діалектне забарвлення, причому засвідчені вони, за невеликими винятками, у всіх текстах проповідей: БЫЛО ТОТО ДАНО 37зв., ТОТА НЕЛЫЧЪ 61, НЕ ВШНТКН ТОТЫ ПРИНДЪТ 94, ТОТЪ УТПОВЪДЪ 176 і далі; ТО СЕСЬ ДРЪГЫН ЕСТЬ 46, НА СЕСЬ СВЪТЪ 103зв., ОУ СЕСЬ ДНЬ, ... В СЕСЮ НОЩЬ 118, СЕСІА ДОНКА 119зв. Редупліковані форми вказівних займенників побутують у карпатських говірках (Бевзенко 1980: 124; Жилко 1955: 98; Онишкевич 1984: Ч.ІІ: 297; Панькевич 1938: 37).

- Особові займенники у непрямих відмінках мають енклітичні форми, що є відмінною рисою південно-західних говорів (Жилко 1955: 98), зокрема закарпатських говірок (Бевзенко 1980: 119; Панькевич 1938: 263): ДОСЫТ МН СЛОВА 39зв., КРНУЫТ НА ТА 63зв., ЦЮ БЫ ТН ЗЛОГО НЕ БЫЛО 91зв., ТА НЕ СЛЪХАЮТ 104, НА ТА/БГЪ ХВОРОТЪ ПЕРЕРУСТНТ 110зв., ПОЛОЖНВШН НА НЮ РЪКЪ 119зв., ТН БЪДЕТ ЗАПЛА/ЧЕНО 125зв., ПОЗРЪВЪ НА НЮ 156зв., ПОСЛАЛ ПО НЮ 176.

- У пам'ятці виявлено особливі форми займенника *він*, які характерні для середньозакарпатських говірок (Бевзенко 1980: 120): А ОУН ТОГДЫ НЕДЪЖЪ 36, А ТАКЪ ВЕЪ/НЪ НМАВ МНЛОБАТН БЛЖНЕГО СВОЕГО, КОЛН ВЕЪН/БЫЛ БОГАТЫН..., а також ВЕЪНЪ 71.

- Серед неозначених займенників виділяються утворені за допомогою частки *да-*, що є словотвірним засобом, поширеним у карпатських і закарпатських говірках (Верхратський 1899: 3): РОБЪТЕ ДАЩО//ДОБРОЕ 12зв.-13, НЕ ВУНННЪ ДАШТО В СЪБОТЪ 46, СЪСЕД/ДАЩО ЗАВНННТ 63.

- Цілу низку своєрідних граматичних форм виявлено у дієсловах. Дієсловам дійсного способу теперішнього/майбутнього часу властиві такі особливості дієвідмінювання: а) у другій особі однини дієслів з основою інфінітива на *-а* зафіксовано стягнені форми, що є ознакою карпатських говірок: А ТЫ ГАДАШЪ 50зв., ТАКЪ ЖАДАШЪ 139зв. Такі ж форми має третя особа однини: ТАМЪ /ВЖНДАТЪ 64, ННУЪ НЕ ГАДАТ 82, ТЪЛО.../БЫВАТ ГОЛО 106зв. На такі ж особливості, виявлені у пам'ятках з Бойківщини та Лемківщини, звертає увагу І. Керницький

(Керницький 1967: 183, 190); б) кількома прикладами засвідчені стягнені форми дієслів з основами інфінітива на -Ѣ та на приголосний: ЕСАН ХОУѢ ЦЮ БЫ ТН ЗЛОГО НЕ БЫЛО 91зв., ЕСАН ХОУѢ / ДОСКОНАЛЫМ БЫТН 71, ІАКЪ МОЖѢ НЕ ДОПѢЩАН 91; в) дієслова першої особи множини поряд із закінченням -мо чи -м отримує флексію -ме: ЧНТАЕМЕ ОУ ... КННГАХ 6 зв., МЫ СМ КЛАНАЕМЕ 8, ЦРСТВА НЕБНОГО ДОНДЕМЕ 34, НЕ ХОЧЕМЕ СМ ОУЧНТН 54зв., ШТУЧНЗН СОБѢ / ШПАНАЕМЕ 73зв. тощо. Це закінчення є однією з мовних рис, які характеризують закарпатські говірки (Панькевич 1937: 185); г) у формі третьої особи множини дієслова закінчуються графічним -ТЪ. Ця риса фонетично-морфологічного характеру – ствердіння кінцевого [т] – є особливістю південно-західного наріччя і послідовно відбита у пам'ятці: БѢДѢТЪ 11, НЕ ХОДАТЪ 41, ДАСТЪ 93зв., ЛЮБАТЪ 124 тощо; д) аналітична форма майбутнього часу найчастіше твориться за зразком літературної мови. Однак у пам'ятці виявлено приклади творення цієї граматичної форми за допомогою фонетично видозміненого дієслова НМАТН, яке стоїть у препозиції до інфінітива: ХТО / ТАК МЕ ЧННТН 117зв. Такі форми широко вживані у східнокарпатських і середньозакарпатських говірках; е) минулий час дієслів у переважній більшості випадків має форми, що збігаються із сучасною літературною нормою. Поряд засвідчено і діалектні – успадковані від давнього перфекта, які відбивають особливості живого мовлення у карпатському регіоні: НЕ НАНШОЛ ЕМ ТАКОН ВѢРЫ 40зв.

- У наказовому способі дієслова першої особи множини аналогічно до відповідних форм дійсного способу отримують закінчення -МЕ, відбиваючи цим особливість карпатських говірок: МНАЗН/МЕ, ПРНХОДѢМЕ, ДАВАНМЕ 26зв., НЕ ЖРѢМЕСА 30зв., ОУСОКОТНМЕ СМ 34, ПОСТАРАНМЕСА 62зв. тощо. Характерно, що саме ці діалектні дієслівні форми майже повністю витіснили і українські книжні, і церковнослов'янські. Особливо активно укладач учительного Євангелія використовує їх тоді, коли звертається безпосередньо до пастви: НЕ ШТСТѢПѢНМЕ ШТ / ВѢРЫ ХВОН,

БО МЫ ЗА ТОЕ НМАЕМЕ

ПРІА/ТН ВѢНЕЦЪ ЦРСКІН Н ЖВНОТ ВѢЧУНЫН Н/МАНМЕ ВѢРѢ ТАКѢЮ, ІАКЪ ПЕТРЪ СТЫН/Н МОВМЕ ТАКЪ ДО НЗБАВНТЕЛА СВОЕГО ХА ... 60. Це є ще одним підтвердженням того, що мова проповідей зорієнтована на максимальне зближення з усною, живою розмовною мовою „люду посполитого“.

- Умовний спосіб дієслів яскраво відбиває особливості діалектного мовлення. Аналітичні форми, що складаються з фонетичного варіанта Бє, що є давньою формою аориста дієслова *быти*, особової енклітичної форми дієслова *есть* і власне дієслова, ще й досі засвідчуються у східнокарпатських говірках (Бевзенко 1980: 142-143): ПАКЪ БЄ СМЕ МОГАН ОУМОЛН/ТН ХРСТА 41зв., ЩО БЄ СМЕ СА НЕ СО/РОМЪАН 81, ЩО БЄСЪ СОБЪ НЕ ЛЮБНВЪ, ТО Н С8СЪДОВН / НЕ ВАЖ 133зв. тощо.

- В аналізованій пам'ятці виявлено прислівники, які мають виразно розмовний, діалектний характер: ЩО БЫХ ДАДЕ ГОЛОВЪ ПРНКЛОПНЕ 50зв., КОЛН ПАКЪ С8СЕД ЕМЪ МАЦЮЦКО/ДАЩО ЗАВНННТ 63, ХТО ТАМ Т8ДЫ НЕЮ/НДЕТ 96зв., ПРИНДЕ/СМРТЪ НА ТА, ЗАКН ЗБ8Д8ЕШЪ 116зв; МОГАН ТАМО ВЫХВАЛАТН 172.

- Низка службових частин мови – сполучників, прийменників, часток – вказує на карпатський говірковий регіон: а) прийменник НА, який у поєднанні з формою давального відмінка вказує на напрям дії або на часові відношення і зафіксований у говірках карпатського регіону (Верхратський 1899: 222; Жилко 1955: 139): БЫЛО БАНЗКО НА СМЕРТН 39; ОУЖЕ БЫЛО НА ВЕЧЕРЪ 53зв; АВРААМОВО ПОКОЛЪНА НА ДЕРЕВЪ РОВНАЕТ 145зв; РОСКАЗАВЪ ЕГО ЦНР8СЪ НА СОБЪ ПРНВЕСТН 1667зв; б) протиставний сполучник АНО у значенні „але, однак“: ТЕПЕР КРН/ЧНШ АНО ПОРОЖНЕ ПРОСНШ АНО ТА НЕ СЛ8ХАЮТ 104; в) порівняльний сполучник ГН, який у варіантах *гий, гийби* вживається у карпатських говорах у значенні „ніби, як“ (Онишкевич 1984: Ч.І: 170): ЧОМ ВЕРА БЕЗ 8УНН /КОВ МЕРТВА ЕСТЪ, ГН ТЪЛО БЕЗ ДШЪ 63зв.; г) у функції підрядного сполучника або частки у текстах проповідей виступає фонетичний варіант літературного *чи* – *ци*: ЦН ВАЖНТ ЕМЪ ГОРА/ЗДЪ 12зв., ЦН НЕ ЛЪПШЕ Т8Т НА ЧАС ПРНТЕРПЪТН 104зв.; ЦН НЕ ЗАБ8ДЕ ЕГО ОУ СВОЕН БЪ /ДЪ 111. Саме у такому варіанті це слово широко вживане у бойківських говірках, зокрема і в Плав'є, звідки, як ми припускали, родом укладач учительного Євангелія.

- Виразно діалектне забарвлення має широко вживаний у карпатських говірках заперечний займенник ННУ, який засвідчений у пам'ятці: ТО ННУЪ /ПО НЮН НЕ Б8ДЕТЪ 35зв., ННУЪ ХОСНЫ/НС ТОГО ПОСТЪ 62 зв. тощо.

Широко представлені в учительному Євангелії л е к с и ч н і діалектизми. Вони охоплюють майже всі лексико-семантичні групи – від побутової до лексики на позначення абстрактних понять. Значна частина діалектизмів має відповідні лексичні паралелі в угорській

мові: *бановати* – «сумувати, жалкувати». У тексті виявлено дієслівні форми та похідний віддієслівний іменник, утворений за допомогою суфікса *-ость*, властивого книжній церковнослов'янській мові: *смѣтны былн банюючн* що сѧ/роуаѣчнѧ сѧ хрѣстом 14зв., але не бонтеса н не *банѣнтѣ* 19, оу тѣн *баностн* нака/заніе твоє нам єсть 43зв. Як свідчать дослідження, цей діалектизм зафіксований і в молдавських грамотах XVIIст. (Лизанец 1976: 575); *баршан* – «оксамит», засвідчене у пам'ятках XVII ст. В учительному Євангелії вжито у формі множини із тим самим лексичним значенням: оубро//валъ оу злото н *баршаны* главы 101-101зв.; *бетег*, *бетега* – «хвороба, недуга» (Лизанец 1976: 577). Діалектизм засвідчений у морфологічних варіантах іменників жіночого та чоловічого родів, а також у похідних прикметниках і дієслові: *вѣлнкѣю бѣдѣ оубоства* н / *бетегѣ* терпелнѣе зноснѣ 102зв., немоу, *бетег* 110зв., *бгъ допѣстнт...*//*бетегъ* 128зв.-129; *штѣъ того бѣ/тежного* 61 – субстантивований прикметник, *ман болше бетѣжноу* 115зв., *вштѣн єсмо сѧ розбетеган* 110зв.; *бѣзентовати* – «посвідчувати, довіряти», а також похідні іменник та прислівник: *не бѣзентѣн гамѣшного бѣзомшацтва* 131, *не бѣзѣе на ба* 135зв., *іако вы бѣзѣвно/кѣ гдѣ матеса* 163; *биршаг* – «штраф», лексема зафіксована у документах 1671р. (Лизанец 1976: 578). У тексті проповіді вжита у значенні «покарання, покута»: *заганѣтъ на него вѣршагы* вѣ/лікін 63; *вариш* – «місто, центр села»: *ва/рышѣ* н *города* сѧ пѣстошат 35, до своего/варыша 44, *варнш* капернаѣм 46, а також похідні – здрібніла назва *варышецъ* 32 і *варышанѣ* 171 у значенні «жителі міста, міщани»; *габа* – «хвиля» (ЕСУМ: Т.1: 444): *не зашкоднѧ вы тобѣ нн вѣтрѣ нн габы* 59; *газда* – «господар, багатий муж» [14, 591] – запозичення з угорської чи румунської мов: (Жилко 1955: 151): *бѣдѣт давати хосен нз вѣннѣѣ гадѣ* 74зв.; *гамѣшно* < *гамішнний* – «фальшивий, хитрий» і «чоловік, що умствує, що собі перегадать» (Верхратський 1899: 209): *іакъ вы ман гамѣшно оубоство нх побралъ* 117; *ковдовати* – „старцювати, жебракувати“ (ЕСУМ: Т.2: 482): *дѣтн не бѣдоуѣт ковдовати хлѣба* 75; *марга*, *маржина* – «велика рогата худоба» [4, 234; 14, 609]: *свнѣ на солоннѣ годѣют або ннѣю маржнѣ* 117зв., *нмал маргн бар/зо много* 121; *толвай* – «зłodий, грабіжник» (Лизанец 1976: 628): *простнш лн толваѣн* 69зв.; *хосен* – «користь, вигода». У пам'ятці зафіксовано іменник у двох варіантах – чоловічого і в одному випадку жіночого роду: *нѣлакысѣ хосенѣ* не бѣдеме/нматн

61зв., БУДУТ ДАВАТИ ХОСЕН НЗ ВНИНЦѢ ГАЗДѢ 74зв., ННУЪ ХОСНЫ / НС ТОГО ПОСТУ 62зв., а також похідна дієслівна форма: СА ННМ НЕ ХОСНОВАЛИ 85зв.

Виявлено один часто вживаний лексичний діалектизм з паралеллю у румунській мові:

сокотити, сокотитисѦ – «стерегти, пильнувати» (Дже 1965: 134): УТУЕ МОН СТЫН, СОКОТИ НХ Н МЕНЕ 21зв., ТОГДЫ ОУСОКОТИМЕСѦ УНЫХ ДІАВОЛСКНХ СѢТЕН 34, СОКОТИСѦ КОЖДЫН ЧЛВКЪ 45, ТНАКО ТО/ГО СОКОТИ, ЦО БЕС ТОГО ДЕРЕВА НЕ РѢШИЛ 172зв.

Польськомовні паралелі спостерігаємо у діалектизмах *барзо* – УНА БАРЗО СКРѢЗ ТѢСНЫН РОЗСКЛАБНЫ ТНСНЕТСѦ 29, *бидло* – «худоба» АЛЕ Н БЫДЛО НСТН НЕ ДАВА/ЛИ 62, *гойно* < *гойний* -«гарно, щед्रो» (Онишкевич 1984: Ч.І: 179): ОУЖНВАЛ/НА КОЖДЫН ДНЬ ГОННО 102зв.

Яскравим виявом діалектного мовлення є назва *козачка*, яка, як показує контекст, вживається у значенні «змія, гадюка» – пор. «гадюка звичайна» (ЕСУМ: Т.2: 497): БѢДМЕ ТАК МѢДРЫМН ІАКЪ КОЗАУКА ... ЧОМЪ КОЛИ КОЗАУКА ХОЧЕТ/ СТАРѢЮ КОЖУ НЗ СЕБЕ НЗЫТИ ТО УНА БАРЗО СКРѢЗ ТѢСНЫН РОЗСКЛАБНЫ ТНСНЕТСѦ 29.

Отже, учительне Євангеліє Стефана Плав'янського засвідчує функціонування української книжної (простої) мови з активним забарвленням розмовного компонента у його діалектному вияві. Наповнення діалектними елементами на різних мовних рівнях, їх різноаспектний характер, регулярність у відтворенні в тексті – ті ознаки, за якими аналізоване учительне Євангеліє можна вважати унікальним, особливим навіть на тлі писемних текстів своєї епохи, які теж були максимально зближені до народнорозмовної основи. Діалектні особливості виразно вказують на регіон, де була укладена збірка проповідей – це терени сучасних закарпатських говірок. Ця пам'ятка, як і ціла низка писемних джерел другої половини XVI – XVII – XVIII століть, відбиває основну тенденцію розвитку літературної мови того часу, яка полягає в домінуванні народнорозмовної основи.

Література:

Атлас 1992: Атлас української мови. К., 1992, Т.2.

Багнюк 2011: Багнюк, Наталія, В. Середньошрифтове Четвероевангеліє: лінгвістичний і палеографічний аналіз : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2011.

Бевзенко 1958: Бевзенко, Степан, П. Зі спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті (Повісті з «Римських діянь» в закарпатській обробці XVII ст.). – У: Наук. записки Ужгород. держ. ун-ту. Ужгород, 1958, Т. 35, 92–108.

Бевзенко 1980: Бевзенко, Степан, П. Українська діалектологія. К., 1980.

Безпалько 1962: Безпалько, Олексій, П., та ін. Історична граматики української мови. К., 1962.

Бузук 1931: Бузук, Петро. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. – У: Збірник комісії для дослідження української мови. К., 1931, 127–138.

Верхратський 1899: Верхратський, Іван. Знадоба до пізнання угорско-руських говорів. Ч. I. Говори з наголосом подвижимим. Львів, 1899.

Верхратський 1902: Верхратський, Іван. Про говор галицьких лемків. Львів, 1902.

Горбач 1992: Горбач, Олекса. Дві сторінки з південнолемківського рукописного учительного Євангелія з 1640 р. – У: Історія української мови : Зібрані статті. Мюнхен, 1992, 1–4.

Гринчишин 2001: Гринчишин, Дмитро. Писемні пам'ятки XVI – п. п. XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів. – У: Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзендзелівського : Зб. наук. Праць. Ужгород, 2001. Вип. 4, 175–181.

Грінченко 1907: Грінченко, Борис. Словарь української мови. К., 1907. Т.1.

Дже, 1969: Дже, Ласло. Материали к исторической диалектологии закарпатских говорів. – У: Studia Slavica Hung. XV, 1969, С.45-72.

Дже 1965: Дже, Ласло. О лексике закарпатской украинской литературы XVI – XVII вв., Будапешт, 1965.

Дже 1985: Дже, Ласло. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985.

Добосевич 1997: Добосевич, Уляна, Б. Учительні Євангелія як джерело вивчення української мови XVI – першої половини XVII століть. – У: Записки ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Львів, 1997. Вип. 11, 81–95.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. К., 1982-1989. Т.1-3.

Єдлінська 1997: Єдлінська, Уляна, Я. Деякі аспекти дослідження ролі територіального фактора в історії української мови (за пам'ятками XIV–XV століть). – У: ЗНТШ . Т. ССXXXIV : Праці Філологічної секції. Львів, 1997, 169–185.

Жилко 1955: Жилко, Федір, Т. Нариси з діалектології української мови. К., 1955.

Історія 1978: Історія української мови. Морфологія. К., 1978.

Історія 1979: Історія української мови. Фонетика. К., 1979.

Керницький 1971: Керницький, Іван, М. Деякі морфологічні особливості бойківських і лемківських говірок за пам'ятками XVI–XVII ст. – У: Праці XII республіканської діалектологічної наради. К., 1971, 402–411.

Керницький 1967: Керницький, Іван, М. Система словозміни в українській мові (на матеріалах пам'яток XVI ст.). К., 1967.

Коць-Григорчук 2002: Коць-Григорчук, Лідія, М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк – Львів, 2002.

Лесів 1961: Лесів, Михайло, Я. Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах XVII – поч. XVIII ст. – У: Вісник Київ. ун-ту : Сер. філології та журналістики. К., 1961. №4, 51–67.

Лизанец 1976: Лизанец, Петро, Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Будапешт, 1976.

Макович 2013: Макович, Христина, Я. Діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2013.

Мозер 2008: Мозер, Міхаель. Що таке «проста мова»? – У: Причинки до історії української мови. Харків, 2008, 75-112.

Мойсієнко 2006: Мойсієнко, Віктор, М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : Монографія. Житомир, 2006.

Німчук 1997: Німчук, Василь, В. Передмова до: Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року. Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш. Сомбатгей, 1997, 5–17.

Огієнко 1930: Огієнко, Іван. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Варшава, 1930.

Онишкевич 1984: Онишкевич, Михайло. Словник бойківських говірок. Ч. I – II. К., 1984.

Панькевич 1937: Панькевич, Іван. Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів, і передовсім до північно-карпатських. – У: ЗНТШ. Т.155. Львів, 1937, 173-189.

Панькевич 1923: Панькевич, Іван. Ладомирôвське Учительне Євангеліє. – У: Наук. збірник тов-ва „Просвіта“ в Ужгороді. Ужгород, 1923, 93–107.

Панькевич 1958: Панькевич, Іван. Нариси історії українських закарпатських говорів. Ч.1.Фонетика. Прага, 1958.

Панькевич 1938: Панькевич, Іван. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938.

Свенціцький 1958: Свенціцький, Іларіон, С. Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях. – У: Питання українського мовознавства. Кн. 3. Львів, 1958, 119–126.

Фаріон 2015: Фаріон, Ірина, Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів, 2015.

Франко 1981: Франко, Іван. Карпаторуське письменство XVII – XVIII вв. – У: Зібр. тв. у 50-ти т. К., 1981, Т.32, 207-225.

Франко 1983: Франко, Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – У: Зібр. тв. у 50-ти т. К., 1983, Т. 41, 194–471.

Чуба 2011: Чуба, Галина. В. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ – Львів, 2011.

Janów 1950: Janów, Jan. Ze studiów nad ewangeliarzami „uczytelnymi“ XVI–XVII w. – У: Slavia. Praha, 1950. XIX, 317–335.

Інформація про автора:

Уляна Добосевич – доцент Кафедри української мови, Львівський національний університет імені Івана Франка

e-mail: u-lana@hotmail.com

СВІТСЬКА ТА ЦЕРКОВНА ВЛАДА ПРО СУСПІЛЬНІ ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.)

Галина Мацюк

Annotation: The article seeks to explore a scantily studied interaction of the concepts of *language-church-power* in the context of historical sociolinguistics. The author analyses the course of political communication related to the development of the functions of the Ukrainian language in general and in church in particular during the second period of the Ukrainian statehood of 1917-1921 based on the material of a new source base (documents and materials, as well as memoirs and diaries of the eyewitnesses to the events). The paper reveals the obstacles in the realization of public functions of the Ukrainian language, its institutionalization at the level of state power, and the attitude of the hierarchs of the Orthodox Church to the Ukrainian language in it.

Keywords: state-building, functions of the Ukrainian language, state power, church power.

Обговорення і адміністративно-законодавча підтримка суспільних функцій української мови в різних моделях українського державотворення 1917–1921 рр. – одне із маловивчених питань історичної соціолінгвістики, пов'язане з широким контекстом взаємодій *мова – держава, мова – влада, мова – церква*.

Хоча вже є дослідження істориків (А. Киридон, Г. Папакін, Р. Пиріг та ін.) та мовознавців (О. Данилевська, Ю. Шевельов та ін.) про Українську Державу, все ж залишаються відкритими питання про труднощі відродження суспільних функцій української мови після низки заборон в Російській імперії (припинила своє існування в 1917р.), склад політичних акторів, які обговорювали мовне питання, перспективи впровадження української мови в церковне життя. Наратив «українізація церкви», який передбачав вимогу автокефалії православної церкви (тобто незалежність від Московського патріарха та українську мову у вжитку), прозвучав у суспільній комунікації відразу після 1917 р. в умовах першої моделі українського державотворення, Українській Народній Республіці (4.03.1917 – 29.04.1918) (Мацюк (у друці)). Тому виникає логічне питання, як державна і церковна влада Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, який прийшов до влади 29.04.1918 р. у результаті перевороту, продовжувала обговорювати мовне питання в різних сферах життя суспільства.

Мета статті – дослідити політичну комунікацію про суспільні функції української мови в цей період державотворення, а завдання – розкрити труднощі на шляху до їхньої реалізації, дії державної влади щодо інституалізації цих функцій, погляди церковної влади на автокефалію церкви та українську мову в ній.

Окреслений період вивчають, як правило, історики та меншою мірою мовознавці. В основі лінгвосоціополітичного підходу, запропонованого у статті, – праці Д. Дорошенка,

Н. Полонської-Василенко, І. Власовського, В. Ульяновського та ін. За джерельну базу служать документи, щоденники, спогади сучасників подій, зокрема П. Скоропадського (1873–1945), Д. Донцова (1883–1973), В. Зінковського (1881–1962), Є. Чикаленка (1861–1929), І. Шишманова (1862–1928).

Методи аналізу: дискурс-аналіз, соціолінгвістичної інтерпретації, мікроісторичного та факторного аналізу ситуацій, біографічний. Принцип історизму дозволяє побачити нові аспекти аналізу, зв'язок мови і влади, мови і церкви через події, явища, процеси в їх структурній єдності.

Об'єктивні труднощі в перебігу політичної комунікації про українську мову

Після багатьох дискусій про період Гетьманату українські історики трактують його як етап справжнього розвитку української державності (Яневський 2010:97), який був альтернативний попередній моделі державотворення за показниками: розбудова правової держави, відсутність соціалістичної риторики та ідеології, без участі громадських організацій, політичних партій та народу. Проблем, які вирішував уряд, було багато, зокрема взаємини з окупаційною німецькою владою та виконання умов Брестського миру, розбудова державних інституцій та органів місцевого самоврядування та ін., і серед них – запровадження української мови, національне культурне будівництво та православна церква (Яневський 2010:106). Перший уряд Української Держави підкреслював, що «Гетьманат – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній, національно-українській формі» (УД 2015:76).

Склад учасників політичної комунікації, які безпосередньо чи опосередковано брали участь у формулюванні завдань державотворення незалежної України і в тому числі мовного та релігійного питань, був неоднорідний не тільки в розумінні завдань цього періоду, але й за готовністю здійснювати ці зміни. Учасниками комунікації про українську мову в суспільстві стали представники державної і церковної влади, іншими словами, світська і духовна інтелігенція.

Як правило, в період Гетьманату до влади прийшли люди, сформовані в умовах російської культури. Це добре ілюструє колективний мовний портрет учасників політичної комунікації, зафіксований у щоденниках очевидців. Так, І. Шишманов, посол Царства Болгарія в Україні (1918 р.), залишив записи про перші два місяці гетьманування П. Скоропадського. Біля гетьмана працювало мало людей, які знають українську мову (запис 4 травня 1918 р.); міністр освіти М. Василенко в уряді Ф. Лизогуба комунікував російською мовою, навіть в розмовах із гетьманом, який відповідав українською (запис 8 травня 1918 р.); Ф. Лизогуб – представник старого козацького роду, «рід чисто український, ніяких польських чи великоруських домішок» (зі слів Ф. Лизогуба), але українською не розмовляв, оскільки в земстві, де він служив, функціонувала лише російська мова (запис 9 травня 1918 р.); М. Міхновський з Харкова, великий націоналіст, видавав газету, знав французьку мову, тому гетьман хотів залучити його до свого кабінету (запис 8 червня 1918 р.); О. Олесь, талановитий поет, ветеринарний лікар із Харкова, при знайомстві читав вірші Л. Каравелова і Х. Ботева болгарською мовою (запис 8 червня 1918 р.); барон Ф. Штейнгель,

щойно призначений український посол у Берліні, знає німецьку та французьку, лише трохи українську, комунікує російською (запис 16 червня 1918 р.) (Шишманов 1918). Записи із щоденника відомого журналіста Д. Донцова доповнюють деталі цього колективного портрета: сім'я гетьмана не знала української мови, в уряді можна було часто спостерігати перехід з російської на українську, державний секретар Завадський «перепросив, що не говорив по-українськи», це «старший пан, росіянин, типовий царський бюрократ» (Донцов 2002:76), а будь-яка підтримка чогось *українського* відразу викликала негативну реакцію проросійськи налаштованої частини населення Києва (Донцов 2002:112).

У зв'язку з подіями в Росії частка російськомовного населення швидко зростала, багато втікачів від більшовиків почали працювати в установах при гетьманові; народ бачив, що «хоч і лишилася ще форма Української Держави, але в неї вливається антинаціональний зміст» (ТРУСПД 2001:367).

Зрозуміло, що не всі соціальні прошарки прийняли ідею української незалежності, яку першою втілила Українська Народна Республіка 1917–1918рр. Багаті землевласники і промисловці ставили питання про «вороттє пануючої московської мови» (ТРУСПД 2001:364). Саме в їхньому середовищі зародилася ідея повернути російській мові статус державної на фоні вперше проголошеного державного статусу української мови. Звичайно, це середовище не було однорідним: поляки, великі земельні власники, дуже добре говорили українською мовою (Донцов 2002:58). І все ж трест промислово-торгово-фінансових кіл та великих землевласників («Протофіс») ініціював доповідну записку до міністерства, генеральний прокурор цю ж записку передав в Сенат. Російські газети, які не підтримували самостійної України, відразу ж розпочали пропаганду за введення російської мови як державної у всі інституції (Чикаленко 2011:152).

Для самого гетьмана мовна ситуація була теж не зовсім зрозумілою. Один із записів вже згаданого Д. Донцова від 29 травня 1918 р. засвідчує, що гетьман «питався, яке я маю вражіння: чи йде до українізації, чи до русифікації» (Донцов 2002:41). Для П. Скоропадського ставлення до української та російської мов, етнічна належність, визнання чи не визнання російської культури були маркерами ідентичності адресантів. За цими ознаками гетьман диференціював своє оточення, у його склад потрапили «укринцы», «украинские круги», «щирые украинцы» (антиросійськи налаштована частина українського політикуму), «крайне шовинистическое украинское направление» (діячі на зразок М. Міхновського), «узкое украинство» (носії поглядів, які прийшли з Галичини), «галичане», «галицийское украинское направление» (гетьман уживав ці терміни для характеристики антиросійського ідейного напрямку), «здорове», «чисте» українство (його представниками вважав себе, а також Ф. Лизогуба, голову свого уряду, який «був українець, любив Україну і цілком віддавався створенню України, звичайно без усякої ненависті до Росії») (Скоропадський 1995:229-233).

Труднощі в перебігу мовного питання виникали і через німецьку адміністрацію. Вона трактувала Україну як державу без означених кордонів, «народ без інтелігенції, інтелігенція без

своєї мови, а уряд без голови» (Чикаленко 2011:81), а тому не надавала значення мовному питанню: мовляв, української мови не було, був діалект, його взяла до уваги невелика частина інтелігенції, бо народ та міська людність цієї мови не розуміє. Подібна думка сформувалася під впливом місцевих німців, які знали російську і українську мови, а тому стверджували, що між ними невелика різниця, навіть менша, ніж відмінності між пруським і швабським ідіолектами німецької мови (Чикаленко 2011:98). Саме через це німецька адміністрація не реагувала на звинувачення в русифікації. Сучасник цих подій, один із меценатів, який сприяв розвитку української культури, Є. Чикаленко наводить приклади ворожого ставлення окремих представників гетьманської влади до української мови і нерозуміння мовного питання з боку німецької адміністрації. Зокрема є запис про Міністерство внутрішніх справ: «...директор департаменту Аккерман, коли йому подали якийсь папір, писаний по-українському, висловився так: «Я не понимаю этого собачьего языка!» В київських газетах цензура викинула про це звістку, а одеська преса надрукувала і міністр мусів робити слідство, яке нічим не скінчилось» (Чикаленко 2011:116).

Відсутність українських кадрів для цього періоду теж була гострою. У щоденнику Є. Чикаленка зберігся запис про ті дні: «нема в нас людей з державним розумом, а вся інтелігенція наша складається з політичних мляденців» (Чикаленко 2011:106).

Прихід до влади людей, вихованих в російській культурі, неприйняття багатим прошарком незалежності України, труднощі із розумінням мовної ситуації в країні, роль німецької адміністрації – ці та інші питання ускладнювали політичну комунікацію про суспільні функції української мови в різних сферах життя.

Державна влада: інституалізація суспільних функцій української мови

Якщо порівняти перший період державотворення (Українська Народна Республіка) з діяльністю уряду Ф. Лизогуба з 29 квітня 1918 р., то очевидно, що цей уряд продовжував реалізацію завдань, які були сформульовані за часів першого етапу українського державотворення: обговорення мовного питання стосувалася законодавчого статусу української мови як державної, передбачало впровадження цієї мови в новостворені заклади освіти і продовження заходів українізації, наприклад, в різних міністерствах. Не зважаючи на негативне сприйняття діяльності уряду Ф. Лизогуба українськими соціал-демократами та селянством, уряд не тільки підтвердив, але і закріпив проголошену IV Універсалом державну самостійність в національно-мовному питанні.

Перший документ Української Держави від 29 квітня 1918 р. «Грамота до всього українського народу» не містив уваги до мовного чи ширше – культурного будівництва, був лише заклик до «громадян і козаків України – без різниці національності і віросповідання» допомогти гетьманові в порятунку держави. Того ж дня вийшли і «Закони про тимчасовий державний устрій України», зокрема «Про гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян» та ін., які також не апелювали до питань культури чи національної політики.

Однак вже 15 травня вийшов наказ уряду про діловодство українською мовою у Військовому міністерстві; 17 травня – у Міністерстві шляхів; 9 липня – у Міністерстві ісповідань; з 17 липня всі консисторії за наказом міністра ісповідань повинні були вести службове листування українською мовою «яко мовою Державною» та ін. (Ульяновський 1997:115; УД 2015:85; УД 2015:191)

Правда, з виконанням наказів було складно: влада на місцях не дуже прагнула виходити за зону комфорту і вжиток російської мови, практично, не звужувався.

«Закон Української держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах» (ХІДП 2003:367) Гетьман підписав 1 серпня 1918 р. Закон сприяв українізації освіти через впровадження дисциплін українознавчого циклу. Одне із положень закону: «По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижневе в перших 5-ти класах, а в двох останніх класах – не менше 2 годин, та географія і історія України, до яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 год. тижнево в 2-х останніх класах кожної школи».

«Наказ міністра народної освіти про утворення національної нижчої початкової школи» формулював вимоги про підготовку до навчання учнів у 1918–1919 рр. «українською мовою у всіх групах нижчої школи на всім просторі України» (ХІДП 2003:347). Витяги із законів про створення навчальних закладів, зокрема Київського державного українського університету, Кам'янець-Подільського державного українського університету, про заснування кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах (мова йшла про кафедри історії України, історії української мови та історії українського письменства на історико-філологічних факультетах) передбачали підтримку функції української мови як мови викладання.

«Закон Української Держави про заснування Української Академії наук» від 14 листопада 1918 р. ілюстрував державну потребу в розвитку української науки і формував перспективу розвитку майбутнього академічного мовознавства (ХІДП 2003:348).

У цілому здійснену урядом законодавчу роботу в галузі освіти та культури, пов'язану із розвитком суспільних функцій української мови як державної, ілюструють 17 законів, 14 постанов, 2 статuti, 1 інструкція, всього 34 документи (Кудлай 2008:239–246). На реформування роботи в цих ділянках виділено 34 млн 853 тис. крб. Детальніше всі результати українізації національного життя за часів гетьмана П. Скоропадського розкриває Д. Дорошенко (Дорошенко 2002:233–255).

Що стає очевидним? Влада не тільки здійснювала інституалізацію суспільних функцій української мови в державі, але й реалізувала низку нових проєктів: Всеукраїнська Академія Наук, національний архів і бібліотека, два нові університети, в Києві та Кам'янець-Подільському, нові українознавчі дисципліни в українських університетах, 150 українських гімназій, нові

підручники, нові курси для вивчення української мови, перший академік з української мови у Всеукраїнській академії наук – С. Смаль-Стоцький. І це за умови, що гетьманська влада протрималася лише неповних 8 місяців.

У безвихідній ситуації німецької революції, розпаду Австро-Угорщини, більшовицького наступу, відсутньої підтримки навіть в своєму оточенні, не маючи армії, яку не дали створити німці, гетьман шукав допомоги в Антанті. У ці критичні хвилини посланцю гетьмана на одній із зустрічей головний інформатор французького уряду про українські справи Еміль Енно висловив свою думку про те, що Україна – це країна без історії, національної і етнографічної окремішності, а українську мову штучно створили галичани (Дорошенко 2002:282). У цих словах рівень розуміння ззовні (з боку європейського політикуму) українського національного питання і результатів кількасотлітньої русифікації культурного життя.

Церковна влада про автокефалію православної церкви і функції української мови в ній

Державна влада Української Народної Республіки через соціалістичну ідеологію (як одна із причин) не приділяла уваги українізації церковного життя, але сама Російська церковна ієрархія, перебуваючи в юрисдикції Москви, негативно зустріла ідею автокефалії української церкви (її незалежність від Московського патріарха та з українською мовою в богослужінні), яка прозвучала як суспільний наратив ще в 1917 р.

Проукраїнська інтелігенція продовжувала роботу над українізацією церкви. У травні 1918 р. голова Комітету відродження української православної церкви П. Мазюкевич подав Гетьманові записку про необхідність автокефалії. Прагнуло українізації церкви і Кирило-Мефодіївське братство, створене в березні 1918 р., яке проводило лекторську, видавничу та екскурсійну діяльність. Однак робота братства викликала спротив у російського єпископату: мовляв, «служение по-украински является столько же нарушением воли Церкви, сколько и воли украинского народа» (Ульяновський 1997:128). Російське духовенство звинуватило українців в уніатизмі. Усі ці обставини разом виявили слабкий бік українського церковного руху, зокрема відсутність власного єпископату.

У травні 1918 р. першим міністром ісповідань в уряді Ф. Лизогуба став проф. В. Зінковський. В його особі поєднався науковець-богослов та вірянин, який мав свої погляди на церковне питання, самостійність України, збалансування інтересів російської та української груп у церковному питанні. Саме він сформулював концепцію міністерства щодо інтересів держави перед церквою і церкви перед державою. Забігаючи наперед, скажу, що другим міністром був О. Лотоцький, з 28 жовтня до 14 листопада 1918 р., він змінив лінію щодо унезалежнення церкви та держави і скерував свої зусилля від курсу на автономію церкви, якого дотримувався В. Зінковський, на реалізацію автокефалії української церкви; третій міністр М. Воронович так і не приступив до своїх обов'язків.

Чому В. Зіньковський хотів лише автономії української православної церкви, якщо вже звучав суспільний наратив про її автокефалію? З його спогадів можна реконструювати хід думок міністра, який належав, як він сам писав, до прошарку російської інтелігенції: Росію та Україну об'єднували віра і Церква, українська інтелігенція підросійської та австрійської імперій мала різні можливості для праці; українська інтелігенція прийшла до унії не з релігійних мотивів, а через бажання відокремитися від Росії, неможливо визнати законність думок про самостійність української церкви і навчити українських політичних діячів «трезвости и сознанию неосуществимости и исторической бесплодности добиваться идеала державности «Великой Украины» (Зеньковский 1995:13). Думаю, що на своїй посаді міністр ісповідань був готовий змінювати церковне життя лише до певної межі, яку визначала його культурна ідентифікація: у спогадах, написаних у 1931 р. він визнає, що не був випадковою людиною в уряді, працював відповідально, але в той же час залишався «вірним і свідомим сином Росії» (Зеньковский 1995:11). Перший міністр ісповідань не знав української мови, однак його шанували в українських колах, бо своє завдання він бачив у недопущенні церковного націоналізму як з проукраїнського крила, так і з проросійського. В. Зіньковський був обережним і, як свідчать його спогади, не дуже вірив у ті ідеали, які сформувала його доба, тобто в самостійну державність і незалежність України від Росії.

Уже на першій зустрічі 15 травня 1918 р. із прем'єр-міністром Ф. Лизогубом, на якій був і гетьман, В. Зіньковський висловив своє бачення церковного питання. Якщо Ф. Лизогуб говорив про самостійну державу та автокефальну церкву, то В. Зіньковський пояснював переваги автономії (вважаючи, що революційним шляхом не можна розірвати зв'язки із Московським патріархатом) і вказував на реальну потребу допомоги церкві від держави, відстоював організацію Церковного Собору як єдинолегального канонічного органу для побудови українського церковного життя. Аргументи В. Зіньковського в цій розмові, відтворені у спогадах, не відповідали баченню Ф. Лизогуба. Однак ніхто з присутніх не заперечив В. Зіньковському, всі прийняли його міркування як думку експерта в церковному питанні і вже не наполягали на автокефалії української православної церкви (Зеньковский 1995:74).

У серпні 1918 р. В. Зіньковський ініціював Учений комітет професорів Київської Духовної Академії, який мав у своєму складі комісію для перекладу Біблії та катехизису українською мовою («язык должен быть настоящий, украинский, язык Шевченко, Ефремова, Ботвинского... Язык Шевченко может быть языком молитвы»); у планах було видати Біблію, богослужбні та канонічні книги українською мовою, історію церкви (українською та російською мовами), популярно-релігійні тексти (українською та російською мовами). Крім комісії з видання Святого Письма українською мовою, працювала комісія для укладання програм з української мови та літератури та перероблення програм з російської мови та літератури для духовних шкіл. Робота комітету базувалася на наукових критеріях, наприклад, проблема перекладу Святого писма українською мовою передбачала поетапну роботу: збір і систематизацію літератури, вироблення

принципів перекладу та мовних питань, пошук перекладів на Західній Україні, консультації з І. Свенціцьким, аналіз рукописного перекладу Псалтиря, перекладів Апокаліпсиса та Діянь Апостолів, які зробив П. Морачевський та ін. (Ульяновський 1997:56). Комітет не займався українізацією церкви буквально, однак у його завдання входило творення української церковної культури. Тому в жовтні він зосередився на підготовці популярних видань з релігійної тематики.

Окремий напрям роботи міністерства ісповідань стосувався українізації духовної освіти. Київська Духовна Академія отримала новий статус, за яким вона підпорядковувалася міністерству культів і водночас митрополитові; у навчальних планах вперше з'явилися дисципліни: історія України, Української Церкви, Українського письменства, українська мова. У всіх духовних навчальних закладах були українознавчі дисципліни. Звісно, що бракувало вчителів, які б їх читали, тому за кошти держави в Києві запрацювали курси (їх пройшли вчителі 24 духовних шкіл), пізніше такі курси були створені в Житомирі, Полтаві, Катеринославі (Ульяновський 1997:116).

На практиці вирішення питань церкви ускладнював опір ієрархів Російської православної церкви щодо роботи Міністерства ісповідань і щодо національних прагнень українців. Більша частина духовенства вороже сприймала ідею української церкви, виступаючи за зв'язок із Московським патріархатом, незалежно від державної влади вона вела переговори із патріархом Тихоном, водночас обурюючись про співдіяльність міністерства з українським крилом, яке відстоювало незалежність церкви від Москви. У таких умовах важко було об'єднати російські та українські кола. Правда, невелика частина російської інтелігенції все ж визнавала право українців на власну церковну культуру рідною мовою.

На Київському єпархіальному з'їзді 19 травня 1918 р. (а не на Всеукраїнському Церковному Соборі) обрано митрополитом Антонія (Храповецького), цей владика був російським дворянином, з 1902 р. працював на Волині, з 1914–1917 рр. в Харкові; голова «Союза русского Народа», відомий реакціонер: наприклад, він свого часу заборонив читати в Харкові на Великдень Євангеліє українською мовою (Власовський 1998:37; Полонська-Василенко 1964:247); він не сприймав нової дійсності, тому його російськомовне привітання на відкритті Державного університету в Києві з термінами *Малороссия, малороси* (Власовський 1998:57) дисонувало з виступами українською мовою інших промовців та супроводжувалося вигуками «ганьба».

9 липня 1918 р. за «Статутом Тимчасового Вищого Церковного управління Православної Церкви на Україні» православна церква отримала автономію, але в юрисдикції Московського патріарха. Про права української мови в церкві уже не йшлося: 20 вересня 1918 р. Московський помісний собор затвердив «Положення про тимчасове вище управління Православною Церквою на Україні». Вживання української мови не було дозволено в богослужінні: «Обговоривши питання про мову богослужінь в Православній церкві на Україні і приймаючи до уваги: а) звиш тисячолітню давність церковнослов'янської мови; б) її багатство і придатність для висловів найкращих правд правдивої віри Христової; в) душевну потребу всіх народів молитися не на

звичайній буденній живій мові; г) загальне й однодушне бажання всієї української людності, висловлене нею через представників на єпархіальних з'їздах 1918 р., а також те, що церковнослов'янська мова від днів бл. пам'яті рівноапостольних братів Мефодія і Кирила, первоучителів слов'янських, об'єднує всі слов'янські церкви і народи, – Український Церковний Собор постановляє: богослужбовою мовою в Православній Церкві на Україні залишити мову церковнослов'янську» (Власовський 1998:58). Автономія перекреслювала шанси для розвитку функцій української мови в церкві.

Звичайно, реалізувати українізацію церковного життя було важко і через відсутність літератури українською мовою, і це розуміли українські сили. Восени 1918 р. у Кам'янці-Подільському запрацював працювати університет (ректор І. Огієнко) з богословським факультетом та комісією для перекладу церковно-богослужбових книжок на українську мову.

У той же час в уряді назріла криза не тільки через складну ситуацію в країні, але й через загострення стосунків між В. Зіньковським та російським єпископатом в особі Київського митрополита Антонія (Храповецького), тому міністром ісповідань 19 жовтня став проф. О. Лотоцький, вихованець Київської Духовної Академії. І хоча у спогадах очевидців він постає м'яким і малорішучим, саме він на осінній сесії Всеукраїнського Церковного Собору 12 листопада 1918 р., на якій працювали тільки проросійські делегати, від імені уряду обґрунтував нову роль церкви в державному будівництві, а звідси і потребу її автокефалії: **«...основна засада української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна Церква», «у своїх відносинах до інших церков Українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами», «автокефалія української церкви – це не лише церковна, але й національно-державна необхідність»** (Промова 1964:111–112). Ці слова О. Лотоцького зреалізовано в житті українського суспільства лише через 100 років: 6 січня 2019р. Вселенський Патріарх урочисто вручив Предстоятелю Помісної Православної Церкви України Томос про автокефалію.

Висновки. Комунікація про суспільні функції української мови переборювала різні перешкоди: до влади прийшла, здебільшого, інтелігенція, вихована в російській культурі, представники соціогрупи «багаті землевласники та промисловці» підтримали статус російської мови, присутня в Україні німецька адміністрація не розуміла мовної проблеми, кадри на керівних посадах не мали досвіду урядування, чиновники на місцях не виконували рішень влади з Києва, церковні ієрархи Російської православної церкви чинили опір ідеї про незалежність української церкви та українській мові в ній.

І все ж цей період особливий тим, що влада незалежної Української Держави вперше системно запрацювала над вирішенням церковного питання, створивши 15 травня 1918 р. Міністерство ісповідань. Його політика постає не тільки як пошук балансу між вимогами проукраїнської та проросійської частини духовенства і вірних, але як прагнення до

унезалеження церкви та держави. Намагаючись вирішити церковні проблеми канонічним шляхом, влада здійснювала комунікацію між Москвою та Києвом і досягнула лише автономії православної церкви в юрисдикції Москви. Українська мова знову не потрапила в церкву, хоча думки про автокефалію звучали в суспільному дискурсі з 1917р.

Звісно, вимога державної влади щодо автокефалії української церкви від 12 листопада 1918 р. свідчила про перспективи розширення функцій української мови в церковному житті. Однак повстання проти Гетьмана зупинило діяльність Української Держави.

Війська Директорії 14 грудня увійшли в Київ й проголосили відновлення Української Народної Республіки. У вивченні джерельної бази цього третього періоду і полягає перспектива дослідження мови і церкви в роки українського державотворення 1917-1921 рр.

ЛІТЕРАТУРА:

Власовський 1998: Власовський, Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. IV (XX ст.), Частина I. – Київ, 1998.

Данилевська 2009: Данилевська, Оксана. Мова в Революції та Революція в мові. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманат, Директорії УНР. – Київ, 2009.

Дорошенко 2002: Дорошенко, Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. II Том. Українська Гетьманська Держава. К. 1918 р. – Київ, 2002.

Киридон 2013: Киридон, Алла. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії. – В: Національна та історична пам'ять, Вип. 7. – Київ, 2013.

Кудлай 2008: Кудлай, Олександра. Законотворча діяльність урядів доби гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти і культури (за матеріалами газети «Державний вісник»). – В: Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, котнровєрсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – Київ, 2008.

Мацюк (у друці): Мацюк, Галина. Курс на українізацію церкви. Чому він був неефективним в Українській Народній Республіці (УНР) 1917-1918 рр.?

Папакін 2000: Папакін, Георгій. Доля національної еліти України і Фінляндії на зламі епох: Павло Скоропадський і Карл Густав Маннергейм. – В: Етнічна історія народів Європи, Вип. №5. – Київ, 2000.

Пиріг 2013: Пиріг, Руслан. Правляча еліта Української Держави 1918 р.: проблеми національної ідентичності. – В: Національна та історична пам'ять, Вип. 7. – Київ, 2013.

Пиріг 2011: Пиріг, Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – Київ, 2011.

Полонська-Василенко 1964: Полонська-Василенко, Наталія. Історичні підвалини УАПЦ – Вип. 2 (Секція I. Праці XIX) – Рим, 1964.

Ульяновський 1997: Ульяновський, Василь. Церква в Українській Державі: 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – Київ, 1997.

Шевельов 1998: Шевельов, Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998.

Яневський 2010: Яневський, Данило. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. – Харків, 2010.

ДЖЕРЕЛА:

Донцов 2002: Донцов, Дмитро. Рік 1918. – Київ, 2002.

Зеньковский 1995: Зеньковский, Василий. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. – Москва, 1995.

Промова 1964: Промова Міністра ісповідань О. Лотоцького на засіданні Українського Церковного Собору в Києві 12 листопада 1918р. – В: Полонська-Василенко, Наталія. Історичні підвалини УАПЦ – Вип. 2 (Секція І. Праці XIX) – Рим, 1964.-с. 111-112.

Скоропадський 1995: Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ, Філадельфія, 1995.

ТРУСПД 2001: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах, упор. В. Шевчук. – т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – Київ, 2001.

УД 2015: Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2, упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – Київ, 2015.

ХІДП 2003: Хрестоматія з історії держави і права, упор. А. Чайковський, О. Копиленко, В. Кривоніс, В. Свистунов, Г. Трофанчук. – Київ, 2003.

Чикаленко 2011: Чикаленко, Євген. Щоденник (1918–1919). – Київ, 2011.

Шишманов 1918: Шишманов, Іван. Щоденник (Травень – червень 1918 р.). – [http://www.hai-pyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-pyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php) (відвідано 06.03.2019).

Інформація про автора:

Галина Мацюк – доктор філологічних наук, професор Кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: h_matsyuk@yahoo.com

АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ *ŭ- та *i-ОСНОВ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИДАННІ «ГРАМАТИКИ» М. СМОТРИЦЬКОГО 1619 р. ПОРІВНЯНО З РОСІЙСЬКИМ ВИДАННЯМ 1648 р.

Анастасія Полуктова

Annotation: The article is devoted to the study of the accent differences between the nouns of the masculine genus *ŭ- and *i- based in the Ukrainian edition of Grammar by M. Smotrytskyi in 1619 compared with the Moscow edition in 1648. Comparative-historical and descriptive methods of research allowed to analyze the tendencies in stressing nouns and prove, that the old Ukrainian and the old Russian accentuation of the XVII century are different.

Keywords: accentual paradigm, accentual differences, accentuation, noun, word stress/accent.

До найважливіших та малодосліджених питань сучасного українського та слов'янського мовознавства можна віднести вивчення акцентології. Учені визначають наголос засобом фонетичної організації слова, він є індивідуальною ознакою кожної окремої лексеми (словоформи). Також наголос сприяє виділенню словоформи в потоці мовлення, виконує кульмінативну та дистинктивну функції. У східних слов'ян перші пам'ятки, що фіксували процес наголошення слів, з'явилися в XIV ст. Уже з другої половини XVI до кінця XVIII ст. у стародруках наголос у словах почав позначатися систематично. Саме вказівка на місце наголосу в стародруках дає змогу зрозуміти принципи наголошення староукраїнської мови. Як зазначає І. Огієнко, «дані церковно-слов'янських пам'яток X–XV віків виразно говорять про те, що наголос у слов'янських мовах був ще на початку історичної доби головно на корінному складі, і вже в історичну добу проста давня система наголосу помалу... перетворилася в нову сучасну» (Огієнко 1925: 199).

Давня акцентна система вважається навіть більш послідовною за сучасну через появу «живої» аналогії. І. Огієнко стверджує, що система наголосів – це міцний та виразний метод означення місця виходу стародрукованих книжок та означення національності рукописних акцентованих пам'яток (Огієнко 1925: 224).

Іменники з акцентними відмінностями в «Граматиці» М. Смотрицького 1619 і 1648 рр. складають найбільший перелік лексем з усіх лексико-граматичних класів і є змістовним матеріалом для з'ясування специфіки староукраїнського наголошення порівняно зі староросійським.

У нашому дослідженні врахований граматичний критерій – класифікація іменників за реалізацією граматичних категорій (роду, числа та відмінка), порівняльно-історичний – урахування давньої основи аналізованої лексеми, та графічний – розташування слів в

алфавітному порядку. Дослідивши українське та російське видання «Граматики» М. Смотрицького, виявлено низку іменників чоловічого роду *й- та *ї-основ з відмінностями в наголошенні.

Іменник *домъ* в пам'ятках ужито в місц. одн., род. мн. і дав. мн. з прийменником та послідовно в усіх згаданих формах в українському виданні характеризується наголосом на корені, у російському – на флексії:

ω дóми (Гр. См. 1619: 114) – *ω домі́* (Гр. См. 1648: 118) – місц. одн.;

дóмoвъ (Гр. См. 1619: 115) – *домoвъ́* (Гр. См. 1648: 118 зв.) – род. мн.;

дóмoмъ (Гр. См. 1619: 115) – *домoмъ́* (Гр. См. 1648: 118 зв.) – дав. мн.

Аналізована іменна лексема є непохідною. Іменник *й-основи в праслов'янській мові належав до рухомої а.п. – *dǫmъ (Kiparsky 1962: 51; Колесов 1972: 183; Дыбо 1981: 84, 177; Зализняк 1985: 137; Скляренко 1998: 121), який в аналізованих формах характеризувався такою акцентуацією: місц. одн. – короткою спадною інтонацією з іктусом на корені – *dǫmu; род. мн. – воскладовою висхідно-спадною інтонацією на флексії – *domovъ; дав. мн. – короткою спадною інтонацією на корені – *dǫmъmъ. У род. мн. «на давньоруському ґрунті внаслідок переміщення наголосу з редукованих голосних у слабкій позиції на попередній склад іменники *й-основ з рухомою а.п. отримали наголос на першому голосному флексії (род. дом'овъ, ...)» (Скляренко 2006: 216).

Аналізуючи акцентні відмінності у львівському та московському виданнях Апостола І. Федорова 1574 і 1564 рр., С. Пономаренко зазначає: «Цікавий матеріал подає нам Чудівський Новий Завіт, де помітно таку тенденцію: якщо форму род. одн. вжито без прийменника, то наголос у слові падає на флексію; якщо з прийменником, то наголос відтягнуто на корінь: *дому́* (ЧНЗ 13, 23, 26), *домоу́* (ЧНЗ 23 зв., 42 – двічі, 65, 70 зв., 72), але *із дóмоу* (ЧНЗ 26 зв., 42, 129 зв.), *^ дóмоу* (ЧНЗ, 32 зв.)» (Пономаренко 2011: 60). Чудівський Новий Завіт, засвідчуючи давньоруський наголос, відбиває таку тенденцію наголошення: місц. одн. – *в, на домоу́* (ЧНЗ 26, 30 зв., 37 зв., 45 зв., 62 зв., 64, 65, 113, 139, 143 зв., 146 зв.), *дому́* (ЧНЗ 28 зв., 32 зв., 49, 70, 137, 145 зв.), дав. мн. – *дóмомъ* (ЧНЗ 136 зв.).

Українські стародруки підтверджують первинну акцентуацію, яка й засвідчена українським виданням пам'ятки: місц. одн. – *дóмі* (Брох: 84; Кобилянський: 51), *і́к то́му дóмови* (Панькевич: 184); род. мн. – *дóмов* (Кл.: 114), дав. мн. – *к дóмом* (Кл.: 12). Проте українські діалекти та стародруки засвідчують і флексійне наголошення: місц. одн. – *домі́* (Кобилянський: 51), род. мн. – *домóв* (Остр. Б.: 79, 107 зв., 222 зв., 247 зв.; Зиз. С.: 34; Єв.: 47 зв.; Коп. Ом.: 165, 166; Мог.: 276; Льв.: 261; Бар.: 135 зв.; Рад. Сл.: 37; Синопс. 1678: 43 зв.; Кл.: 31), *до домóв* (Єв.: 121, 198 зв., 319 зв., 321; Коп. Ом.: 151; Мог.: 272; Рад. Сл.: 57, 70), *з домóв* (Остр. зб.: 196 зв.; Рад.: 39, 40), *от домóв* (Остр. Б.: 28 – тричі, 101, 248 зв.), дав. мн. – *по домóм* (Остр. Б.: 59 зв. – 10 разів, 60 зв. – тричі, 196, 215). В Апостолах 1564 р. і 1574 р. С. Пономаренко відзначає варіантне наголошення форм *домъ* з акцентними відмінностями: *о́т дому* (Ап. 1574: 12 зв.) – *от*

до́му (Ап. 1564: 12 зв.) – род. одн.; *до́му* (Ап. 1574: 255) – *до́му* (Ап. 1564: 255) – дав. одн.; *домовъ* (Ап. 1574: 124 зв.) – *домовъ* (Ап. 1564: 124 зв.) – род. мн. (Пономаренко 2011: 31).

Зважаючи на викладене, словоформам непрямих відмінків, зокрема аналізованим нами, лексеми *домъ* у староукраїнській мові (як і в староросійській) притаманне варіантне наголошення, а отже, українське видання «Граматики» 1619 р. відбиває один з можливих наголосів, хоч у згаданому виданні перевага на боці більш давнього, кореневого, окрім місц. одн. і род. мн., який у сучасній українській мові збережений у формах однини, але всі форми множини набули флексійної акцентуації: наз. одн. – *дім*, род. одн. – *до́му*, наз. мн. – *домі*, род. мн. – *домі́в*, дав. мн. – *домáм*.

Іменник *сынъ* у пам'ятках ужито у формах зн. одн. з прийменником *на*, дав., зн., кл. мн. В українському виданні «Граматики» у формі одн. наголос падає на корінь, тоді як у російському – на прийменник. У формах дав. мн. українське видання фіксує наголос на першому складі флексії, а російське – на другому складі флексії, у наз. мн. українське видання – на першому складі флексії, тоді як російське – на корені. Форма зн. мн. в українському виданні характеризується флексійною акцентуацією, а в російському – кореневою:

насы́на (Гр. См. 1619: 59) – *на́сна* (Гр. См. 1648: 89 зв.) – зн. одн.;

снѡво́мъ (Гр. См. 1619: 100) – *сыновѡ́мъ* (Гр. См. 1648: 113 зв.) – дав. мн.;

снѡ́вѣ (Гр. См. 1619: 100) – *сы́новѣ* (Гр. См. 1648: 113 зв.) – наз. мн.;

сыны́ (Гр. См. 1619: 100) – *сы́ны* (Гр. См. 1648: 113 зв.) – зн. мн.

У праслов'янській мові іменник **ŷ*-основи *сынъ* належав до рухомої а.п. – **sŷpъ* (наз.-зн. одн.) (Stang 1957: 81; Иллич-Свитыч 1963: 155; Колесов 1972: 183; Булаховський IV 1980: 314; Дыбо 1981: 25, 158; Зализняк 1985: 137; Складенко 1998: 119), **sŷpъtъ* (дав. мн.), **sŷpu* (зн. мн.), **sŷpove* (наз. мн.) і характеризувався довгою спадною інтонацією на корені в згаданих формах (Складенко 1998: 119).

У прийменниковій формі зн. одн. у староукраїнських пам'ятках трапляється варіантне наголошення – на корені та на прийменнику: *за єго сы́на* (Отпис.: 6/3 зв.) і *на сына* (Отпис.: 10/2 зв.). Перший приклад засвідчує первісну праслов'янську акцентуацію, але з розвитком категорії істот–неістот первинна форма зн. одн., що була омонімічна формі наз. одн., була вистінена іншою – род. одн. Другий варіант зумовлений збереженням старовини, де в словах з колишньою рухомою а.п. наголос відтягувався на прийменник. На думку А. Зализняка, для старовеликоросійської мови періоду XV–XVII ст. це звичайне явище (Зализняк 1989: 117–118).

Як зазначає З. Веселовська, у російських пам'ятках «непохідні іменники чоловічого роду з рухомим наголосом мають його на основі в однині і переносять на флексію у множині в усіх відмінках, крім називного та знахідного» (Веселовська 1970: 9). З. Веселовська підтверджує, що в російських стародруках у формі зн. мн. наголос зберігається на основі (Веселовська 1970: 10). Дослідниця пише, що вагання наголосу викликані змінами в східнослов'янських мовах тієї доби (Веселовська 1970: 17).

В обох виданнях «Граматики» 1619 і 1648 рр. форма дав. мн. представлена в дещо незвичному вигляді: замість очікуваної форми *сынѣмъ* або *сыномъ* зафіксовано *с(ы)новѣмъ*, де флексія ускладнена компонентом *-ов-*, який з'явився під впливом наз. і род. мн.: *сынове* та *сыновѣ*. Як свідчать обидва видання пам'ятки, первісна коренева акцентуація була втрачена і з'явився новий наголос.

Л. Булаховський пояснює флексійний наголос форми дав. мн., відмінний від первинного кореневого, вирівнюванням акцентуації форм множини на південнослов'янському ґрунті, а «факти російських пам'яток не дають з цього питання достатньо надійних даних, хоча скоріше підтримують чакавські» (Булаховський 1980: 314–315). Проте Л. Васильєв, досліджуючи староросійські пам'ятки XVI–XVII ст., наводить приклади дав. мн. з флексійним наголосом: *вѣ́комъ*, *зубо́мъ*, *бого́мъ*, *образо́мъ* (Васильєв 1929: 123).

Таким чином, факт флексійної акцентуації мав місце як у староукраїнській, так і в староросійській мові XVII ст. Отже, новий наголос на закінченні у дав. мн. іменника *сынѣ* відбиває один із можливих варіантів наголошення цієї форми. В українському виданні «Граматики» форму наз.-зн. мн. аналізованого іменника вжито з новим, флексійним, наголосом, тоді як російська пам'ятка засвідчує давній, праслов'янський, на корені.

Слід зазначити, що українські пам'ятки XVI–XVII ст. підтверджують флексійну акцентуацію аналізованих словоформ: *сынóве* (Бер.: 244, 251; Бар.: 147; Зиз. С.: 178; Філ.: 48/2 зв.; Кл. Остр.: 228; Єв.: 47, 50, 59, 81 зв., 37 зв.; Рад.: 910, 1025; Синопс. 1678: 87 зв., 98 зв., 99, 100), *сыны́* (Остр. зб.: 8 зв.; Єв.: 26, 47 зв., 78, 80 зв., 104, 288, 345; Волк.: 98; Гал.: 19, 118 зв., 148; Бар.: 152; Рад.: 82, 825; Синопс. 1678: 83 зв.). На думку дослідників, переміщення первинного наголосу з кореня на флексію у формах множини є типовим явищем для непохідних іменників чоловічого роду при збереженні наосновного наголосу у формах однини (Веселовська 1970: 9; Потебня 1973: 141–145). Крім того, у південно-західних говорах української мови, як зауважує І. Верхратський, іменник *син* у формах множини тільки з наголошеним закінченням (Verchratskij 1879: 402).

Таким чином, усе сказане переконливо свідчить, що аналізовані словоформи іменника **ѣ-*основи *сынѣ*, ужиті в «Граматичі» М. Смотрицького 1619 р., відбивають тогочасний староукраїнський наголос, який здебільшого успадковано сучасною українською літературною мовою: зн. одн. – *сі́на*, наз. мн. – *сині́*, дав. мн. – *синáм*, зн. мн. – *сині́в* (Погр., 490).

Іменник *звѣрь* у пам'ятках трапляється у формі род. мн. в українському виданні з наголосом на корені, у російському – на флексії: *звѣре́й* (Гр. См. 1619: 55, 400) – *звѣре́й* (Гр. См. 1648: 86, 387). Для аналізованої лексеми вчені реконструюють рухому а.п. з довгою спадною інтонацією в початковій формі – **zvĕgъ* (Колесов 1972: 177; Булаховський IV 1980: 166; Дыбо 1981: 25, 71, 156; Зализняк 1985: 138; Складенко 1998: 125, 127) з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією у формі род. мн. – **zvĕgъjъ* (Складенко 1998: 125). У давньоруській пам'ятці Чудівському Новому Завіті лексема в аналізованій формі характеризується флексійним

наголосом: *звѣрии* (ЧНЗ: 82). З. Веселовська зазначає, що в староросійських пам'ятках іменники на м'який приголосний у формі род. мн. мають наголос на закінченні *-ей* (Веселовська 1970: 11), тоді як в українських – на корені: *звѣрей* (Рад.: 333). В. Складенко стверджує, «на ґрунті давньоруської мови наголос у формі родового відмінка множини досліджуваних іменників перемістився з кінцевого редукованого на попередній склад: *звѣрь'ъ* → *звѣрь'ѣ*» (Складенко 2006: 258). Іменник не зберігає первісний наголос у староукраїнському виданні «Граматики». Факт про нечасте збереження старого закінчення у формах род. мн. підтверджує й В. Складенко, пишучи про акцентуацію в українських говорах: «Наголос у південно-східних говорах – флексивний, у південно-західних – як правило, початковий, вирівняний за іншими відмінковими формами множини (з початковим наголосом)» (Складенко 2006: 259). Українські стародруки відбивають і кореневу, і флексійну акцентуацію: *звѣреї* (Рад.: 333), *от ... звѣреї* (Рад.: 971) і *звѣрій* (Остр. Б.: 2), *звѣрей* (Остр. Б.: 241 зв.; Бер.: 106; Слав.: 517; Гал.: 56 зв.; Бар.: 211 зв., Рад.: 19), *от звѣрей* (Остр. Б.: 3 зв.; Рад.: 18), тоді як сучасні видання – переважно флексійну: *звіреї* (Глібов: 68), *до тих звіреї* (Глібов: 137), *на звіреї* (Котл.: 159).

Отже, коренева акцентуація, зафіксована в «Граматичі» 1619 р., є одним з двох варіантних наголосів, що відбиває, очевидно, староукраїнську вимову, поширену в південно-західних говорах. Давню праслов'янську акцентуацію успадкували південно-східні говори.

Лексему *господь* у пам'ятках ужито у формі дав. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *господѣмъ* (Гр. См. 1619: 146) – *господѣмъ* (Гр. См. 1648: 132). У праслов'янській мові іменник належав до рухомої а.п. з короткою спадною інтонацією на корені – **gǫsrodь* (Булаховський IV 1980: 189, 443; Дыбо 1981: 71, 158, 171; Зализняк 1985: 138; Складенко 1998: 127), у т.ч. і форма дав. мн. – **gǫsrodьтъ* з наголосом на кореневій морфемі. Словоформа в «Словничку давніх українських наголосів» І. Огієнка, відбиваючи первісну акцентуацію, має наголос на корені: *Господь* (Огієнко 1925: 212). Л. Булаховський зазначає, що наголос у російській мові флексійний, проте у формах множини змінює лексичне значення слова. Питання акцентуації ускладнюється тим, що за деякими показниками іменник належить до **і-основ*, яким у минулому характерне явище рецесії (Булаховський 1980 IV: 135). Таким чином, українське видання «Граматики» відбиває первісне наголошення аналізованої словоформи, яке відповідає тогочасній вимові.

Отже, одним із найважливіших етапів порівняльно-історичного аналізу іменників є з'ясування первісної пізньопраслов'янської акцентуації, що дало змогу простежити процес становлення наголошення іменників на різних етапах розвитку мови. У деяких словоформ зберігається первісний наголос, в інших – витворюється новий. Наголос, як й інші мовні елементи, є наслідком історичного вибору, який обумовлений внутрішніми законами мови.

Щодо акцентуації іменників жі. р. та чол. р. вагання у виборі місця наголосу часто пояснюється формами множини й розмежуванням омонімічних словоформ однини та множини. Також тип наголошення може бути зумовлений вирівнюванням наголосу в межах словозмінної

парадигми. Трапляються випадки, коли акцентуація аналізованої словоформи є нетиповою, що може бути пояснено як явище локальне чи книжне.

Зважаючи на викладене вище, можемо стверджувати, що тодішній староукраїнський наголос іменників відрізнявся від староросійського. Результатом дослідження акцентних відмінностей іменників в українському та російському виданнях «Граматики» 1619, 1648 рр. є той факт, що зміни в наголошених словоформах викликані історичними процесами та вказують на формування акцентних норм.

ЛІТЕРАТУРА:

Булаховський 1980: Булаховський, Л. Вибрані праці: У 5-и т. Т. 4. К: Наукова думка, 1980.

Васильєв 1929: Васильєв, Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков: к вопросу о произношении звука *о* в великорусском наречии. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929.

Веселовська 1970: Веселовська, З. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть): монографія. Х: Вид-во Харківського університету, 1970.

Дыбо 1981: Дыбо, В. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском: монография. М: Наука, 1981.

Зализняк 1985: Зализняк, А. От праславянской акцентуации к русской: монографія. М: Наука, 1985.

Зализняк 1989: Зализняк, А. Перенос ударения на проклитики в старовеликорусском. Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. М: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989.

Иллич-Свитыч 1963: Иллич-Свитыч, В. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуац. парадигм. М: Изд-во АН СССР, 1963.

Колесов 1972: Колесов, В. История русского ударения. Именная акцентуация в древнерусском языке: монография. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1972.

Огієнко 1925: Огієнко, І. Наголос, як метод означення місця виходу стародрукованих книжок: Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії. Т. 1, Вип. 3. Львів, 1925.

Пономаренко 2011: Пономаренко, С. Акцентні відмінності у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.: Дис. канд. філол. н.: 10.02.01 «Українська мова». К, 2011.

Потебня 1973: Потебня, А. Ударение: монографія. К: Наукова думка, 1973.

Скляренко 2006: Скляренко, В. Історія українського наголосу: Іменник. К: Наукова думка, 2006.

Скляренко 1998: Скляренко, В. Праслов'янська акцентологія. К: Укр. Книга, 1998.

Kiparsky 1962: Kiparsky, V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache. Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverl, 1962.

Stang 1957: Stang, Ch. Slavonic accentuation. Oslo ect.: Universitets-forl, 1957.

Verchratskij 1879: Verchratskij, J. Ein weterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen: Arch. slav. philol., Bd. 3, 1879.

ДЖЕРЕЛА:

Ап. 1564: Апостол. М., 1564 (стародрук).

Ап. 1574: Апостол. Львів, 1574 (стародрук).

Бар.: Баранович, Л. Меч духовный. К., 1666 (стародрук).

- Бер.:** *Берында, П.* Лексікон славенороскій, и имен тлъкованіе. К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (стародрук, перевид. факсим. способом).
- Брох:** *Брох, О.* Угрусское наречіе села Убли (Земплинского комитата). СПб, 1900.
- Волк.:** *Волкович, І.* Розмышляньє о муцѣ Христа Спасителя нашего, 1631. – В: Резанов, В. Драма українська. К., 1926, с. 91–127.
- Гал.:** *Галатовскій, І.* Ключ разумѣнія. К., 1659 (стародрук).
- Глібов:** *Глібов, Л.* Твори: У 2-х т. К.: Наукова думка, 1974.
- Гр. См. 1619:** *Смотрискій, М.* Грамматіки славенскія правилное синтагма. Єв'є, 1619 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. К.: Наукова думка, 1979 (стародрук, факсимільне видання).
- Гр. См. 1648:** *Смотрискій, М.* Грамматіки славенскія правилное синтагма. Москва: Друкарський двір, 1648 (стародрук).
- Єв.:** Євангеліє учителное. Єв'є, 1616 (стародрук).
- Зиз. С.:** *Зизаний, Стефан.* Казаньє св. Кирилла. Вільно, 1596 (стародрук). – В: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Т. V. Л., 1906, с. 31–200.
- Кл.:** Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII – початок XVIII ст.). – В: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Т. 7. Л., 1912, с. 1–215.
- Кл. Остр.:** Незвісний твір Клирика Острозького. Острог, 1599. – В: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Т. 5. Л., 1906, с. 201–229.
- Кобилянський:** *Кобилянський, Б.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. – В: Укр. діалектол. зб.. Кн. 1. К., 1928, с. 1–92.
- Коп. Ом.:** *Копистенскій, З.* Оміліа албо казаньє на роковую память... К., 1625 (стародрук).
- Котл.:** *Котляревскій, І.* Твори: У 2-х т. К.: Дніпро, 1969.
- Льв.:** Львівський руський літопис (І пол. XVII ст.). – В: Рус. ист. сб., издаваемый О-вом истории и древностей рос.. Т. 3, Кн. 3. М., 1839, с. 233–267.
- Мог.:** *Могила, П.* Проповідь про Хрест Спасителя і кожної людини. К., 1632. – В: Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924, с. 271–290.
- Остр. Б.:** Острозька Біблія: Бібліа, сирѣч книги Ветхаго и Новаго Завѣта. Острог, 1581 (стародрук).
- Остр. зб.:** Острозький збірник: (О єдиной істинной православной вѣре). Острог, 1588 (стародрук).
- Отпис.:** Отпис на лист в Бозѣ велебного отца Ипатія. Острог, 1598 (стародрук).
- Панькевич:** *Панькевич, І.* Нарис історії українських закарпатських говорів. Фонетика. Ч. 1. – В: *Acta universitatis Carolinae, Philologia*, 1. Praha, 1953.
- Рад.:** *Радивилевскій, А.* Огородок Маріи Богородицы. К., 1676 (стародрук).
- Рад. Сл.:** *Радивилевскій, А.* Слово на пощеніє Высоце в Бгу превелебного млти ѿца іннокентія Гизела Архимандриты Печерскаго: Приложеніє. – В: Марковскій, М. Антоній Радивилевскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в., съ приложеніємъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». К., 1894.
- Синопс. 1680:** Синопсис. К., 1680 (стародрук).
- Синопс. 1678:** Синопсис И. Гизеля. К., 1678 (стародрук).
- Слав.:** *Славинскій, Є., А. Корєцкій-Сатановскій.* Лексікон славено-латинскій. М. (середина XVII ст.). – В: Лексикон латинскій Є. Славинецького. Лексикон словено-латинскій Є. Славинецького та А. Корєцького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. К.: Наукова думка, 1973, с. 421–540.

Філ.: *Філялет, Х.* Апокрисис. Острог, 1598 (стародрук).

ЧНЗ: Чудівський Новий Завіт, 1355 / Огієнко, І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року: Записки чина св. Василя Великого. Львів, 1937.

Інформація про автора:

Анастасія Полуєктова – викладач кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

E-mail: apoluektova1990@gmail.com

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

РЕНЕСАНСОВИ И ЧЕРНОБИЛСКИ МАДОНИ. ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ КОНЦЕПЦИИ ОТ РЕНЕСАНСОВОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И ТЯХНОТО ПРЕСЪЗДАВАНЕ В ПОЕМАТА НА ИВАН ДРАЧ *ЧЕРНОБИЛСКА МАДОНА*

Владимир Колев

Annotation: The article *Renaissance and Chernobyl's Madonnas. Aesthetic Conceptions from the Pictorial Arts and Their Transition in the Poem "Chernobyl Madonna" by Ivan Drach* analyses the interpretations of the biblical figure in the poem *Chernobyl Madonna* (1988) by the Ukrainian author Ivan Drach in aspect of the Renaissance art standards. The seven versions of the Mother of God, confirmed in Western Christianity, are depicted in the Ukrainian text, but in a different, distorted way. That is why there are simultaneously similarities and enormous contrasts between Michelangelo's, Da Vinci's, Della Francesca's art pieces and Drach's poetry model.

Keywords: Madonna, Ivan Drach, Renaissance, Chernobyl disaster

Една от закономерностите в изкуството е, че събитията, които дават тласък за неговото развитие, обикновено се определят като кризи, преломи, крахове. Така се появяват определени художествени еталони като Бокачовия „Декамерон” или Хашековият „Швейк” в литературата; като плод на обществени катаклизми и реакции се раждат и госпъл, джаз и рок музиката; бурята на обновяващото се общество от XX век е отразена в картините Пикасо и Дали. Ето защо не е случайно и търсенето на действителните образци на украинската литература именно в драматичните моменти от историята на страната.

Като едно от ключовите събития, дали тласък на творческия процес в Украйна през 80-те години на XX век, присъства аварията в Чернобил от пролетта на 1986 г. Чернобилската трагедия става причина за повдигането на множество въпроси относно бъдещето на човечеството. Именно тя дава тласък да се преоцени и осмисли наново поведението на обществото, за да се избегнат подобни катастрофи.

От ъгъла на общочовешкото Иван Драч разглежда аварията в Чернобил в поемата „Чернобилска Мадона” („Чернобилска Мадонна”, 1988²). Централен в нея е образът на майката. Чрез множеството си конкретизации тя се превръща по-скоро в обобщителен образ на

материнството, който е допълнително подсилен, като се поставя акцент върху неговата святост. Затова и в заглавието тя е наречена Мадона. Иначе казано, макар множеството женски персонажи тук да са назовани Мария, именно с името е артикулиран „интересът към *безименното*” (Станчев 2013: 275). По такъв начин образът препраща към християнската и по-точно към католическата представа за Божията майка с всички свои превъплъщения. А многообразието от сцени и роли в западноевропейската визия за нея е най-активно моделирано в изобразителното изкуство от епохата на Ренесанса. Изкуствоведите са отделили седем разновидности при претворяването на светата Дева, като всяка една от тях намира свой огледален инвариант в произведението на украинския поет шестдесетник. В „Чернобилска Мадона” е очертана класическата Богородица с Младенеца, позната от множеството източноправославни икони и католически скулптури. Тук намира място оплакващата сина си Мария, коронованата в небесното царство, бременната, получила Благата вест, както и всички останали видове Мадони. Но поемата се явява не само силно изкривено огледало, то е и изпочупено, с липсващи парченца, което изопачава отразения обект до степен на неузнаваемост.

Ликът на Богородица е безспорно най-често подлаганият на художествени интерпретации женски образ през всички векове от Средновековието до наши дни. Никоя друга жена не е била на толкова платна, дървени плочи, стени, гранитни и мраморни късове, колкото е тя. И никога тя не е присъствала толкова интензивно в съзнанието на творците, както е в епохата на Ренесанса. Обяснението за повечето учени и любители на изкуството се крие в особената ѝ функция в Библията, но и в специфичните търсения на епохата. Назаретянката е активна личност в Евангелието и в ролята ѝ на такава тя бързо се превръща в символ за християнска добродетелност, в образец за подражание, в модел на материнското. В същото време в изкуството от XIV век насетне все повече се обръща внимание на физическото като извор на естетика. Плътта и еротичното усещане от нея престават да се разглеждат като окови, възпиращи духовното извисяване. Именно затова и на Мадоната се е гледало като на медиатор между религиозната благопристойност от средните векове и изискванията на настъпващия нов културен прелом. Подобно твърдение се подкрепя допълнително от обстоятелството, че художниците от периода са възприемали обединяването на естетически красивото с моралното за специално предизвикателство. Тази тема става обект за не едно и две съревнования между водещи творци, за да се покаже кой е по-добрият.

Украинският поет Иван Драч обаче не споделя същото мнение. Неговият ярък пиетет към философското, непрестанното му търсене на неконвенционалното го карат да погледне с други очи на Дева Мария и на хилядите ѝ обрисовки. За него тя не е просто предизвикателство в надпревара за майсторство. Той не я възприема единствено като логичен контакт между естетическо и добродетелно. При него тя се извисява далеч над представите за силно въздействие или за муза, породила изразително вдъхновение. Затова и в Пролога към произведението си той заявява:

Коли Вона приходять і робить з тебе перо.

Коли Вона нахилиється і перетворює тебе

в пензель, наповнений жахом,

Коли Вона бере тебе в руку як жезл

[...]

Ти намагався писати про Неї — Вона пише тобою... (Драч 2002: 305)³

Стиховете категорично заявляват, че пишейки за светата майка, авторът бива лишен от своето всевластие и вездесъщност, за да се превърне в средство за опоектизиране. Творецът губи контрол над своето произведение, посветено на Дева Мария, и така тя се превръща освен в обект на изобразяване и в субект, който изобразява.

Такова твърдение напълно естествено би могло да се прочете като възхвала и преклонение пред светостта на образа. Но себеотрицанието на аза тук съдейства и за издигането на по-висок пиедестал на жената светица, поради което тя престава да функционира като еталон за благонравие и красота и се превръща във висша и неконтролируема сила, в свето превъплъщение на всемогъщество.

Още в началото на Драчевата поема обаче нейната святост е проблематизирана. Произведението на шестдесетника започва с два цитата. Първият е от Шевченковата „Мария” (1859), където се поставя знак за равенство между Дева Мария и родната земя. Следващият цитат, зает от украинска народна дума, категорично отхвърля визията на Кобзаря, защото утвърждава майката като ненужна на своите синове.

Вътрешната конфликтност в майчиния образ се задълбочава във „Вариация върху банален киевски сюжет или Бабата в целофан е нашата майка” („Варіація на банальний київський сюжет, або Баба в целофані – наша мати”; Драч 2002: 310). Така между началното „Мадонна” и последвалото „Баба” се създава особено напрежение и усещане, че свещеното и девическото тук са безследно изчезнали.

Този проблем е широко дискутиран в изобразителното изкуство при образа на Богородица в сцената пиета (сваленото от кръста Христово тяло в скута на Девата), която винаги се изобразява в идентична на сина си възраст. Несъответствено млада по отношение на сина си е тя в „Пиета с Бог Отец” при Жан Малуел (от 1400-1410 г.). Такава е в „Пиета” на Пиетро

В буквален (подстрочен) превод:
*Когато Тя пристига и те прави на перо.
Когато Тя накланя се и теб превръща
в четка, напоена с ужас,
Когато Тя те хваща като жезъл във ръка
[...]
Опитваше се за Нея ти да пишеш – а Тя пише через тебе...*
(Преводът под линия тук и до края е мой, В.К.).

Перуджино (1494-1495) и в „Свалянето на Христос” на Бродзино (1540-1545), за да се стигне до прочутата скулптура „Пиета” на Микеладжело (1497-1499) в Базиликата „Св. Петър” във Ватикана, при която Дева Мария изглежда с повече от десет години по-млада от сина си. Специалистите по изкуството на Ренесанса твърдят, че младостта на Христовата майка е способ да се подчертае нейното свещено девичество⁴.

Очевидно при Драч е налице отказ от подобно качество. Отхвърлените от автора святост и непокътнатост в „Чернобилска Мадона” задържат фокуса върху друга нейна характеристика – материнството, което е изстрадано и което се е отпечатало трайно върху женската фигура. Това вече не е Микеланджеловата Дева от прословутата му Пиета, в която тялото, ръцете и лицето ѝ са пример за идеални форми на млада жена. Драчевата мадона е „баба” с превит гръбнак и бродеща из околностите на Чернобил. Тя е онази, която отмъщава на синовете си за делата им чрез собствената си саможертва. Именно синовете са виновници за нехуманното, неетичното и агресивното в света. Именно това е и причината поетът да ги утвърди като антихристи.

В частта „Майката и христопродажниците” („Мати і христопродавці”; Драч 2002: 315) присъства сцена с окъпването на Мария с дъждовна вода. В християнската обредност (а и не само в нея) измиването е своеобразен акт на пречистване. Радиационният дъжд обаче преобръща тези асоциации, за да приеме значението на поемане на чужда нечистотия, а оттам и на приемане на чужди грехове. Макар само по себе си действието на изкупването на чужда вина чрез саможертвата да представлява изземане на основния смисъл на Христовото земно съществуване, окъпването с радиационна вода всъщност има своите основания. От една страна, Мария от векове е надхвърлила значението си на родилата Божия син (особено за католиците). От друга, в поемата тя ражда не Исус, а антихрист, Псевдохристос, поради което синовната мисия се прехвърля върху нея („— Марія, Марія... Та Марія не та.//Та зродила Христа,//ця — антихриста!..”; Драч 2002: 314⁵).

В средновековната художествено-естетическа мисъл актът на съпреживяване на чужди грехове от страна на Божията майка е известен като състрадателната Дева, ходене на Богородица по мъките, или на Запад като *Madonna della Misericordia*. Изкуството познава множество текстове и картини, които изразяват съпричастието ѝ към човешките мъки и тегоби, съпричастие, което прераства в желание тя да поеме чуждата вина. Такива са католическите и униатските интерпретации на църковнослужебната песен „Пречиста Дево, възрадвай се”, както и източнославянският апокриф „Ходене на Богородица по мъките”.

Тук трябва да отбележим, че отклонение от правилото има и то се открива във фреските на Пиета от църквата „Св. Пантелеймон” в с. Горно Нарези, днешна Македония, от средата на XII век, както и картината със същото име на Ел Греко от края на XVI век, при които Дева Мария е изобразена като по-стара от Исус Христос.

В буквален превод: „— Марія, Марія... Тази Марія не е онази.//Онази родила Христа,//а тази — антихриста!..”

Разделът „Трактористка” прехвърля вниманието върху друга библейска тема – Благовещение. Както е с всички образи на Мария при Драч, тук той също е преобърнат. Информацията, която жената получава, тя определя като лъжа, но все още чувства мисията си на жена, която следва да има поколение.

Прошу єдине —
Бодай не брешіть.

Розумієте, трактористка я, трактористка.
Чернобильська трактористка.
Мені ще треба родити. (Драч 2002: 319)⁶

В „Пиршество по време на СПИН, или Скитска мадона” („Банкет в пору СНІДу, або Скіфська мадонна”; Драч 2002: 325) мисията на материнството е вече в процес на осъществяване. Предопределената за свещеното дело на раждането жена отказва да изпълни функциите си заради содомията около нея, която не престава въпреки полово предаваната болест. Затова и задържа в утробата си напирашото да излезе дете. Налице е сблъсък между материнската мисия и агресивната действителност, породена от амбивалентните „смилотворящи напрежения между неопределимата отделеност от света и между съприкосновението с него” (Станчев 2011: 134). В поемата изобщо не може да става и дума за спокойствието, което носи Madonna del Parte от картината на Дела Франческа.

Сходен е подходът на изображение на Богородица и в останалите части на „Чернобилска мадона” на Иван Драч. В „Кръстна мадона” („Хрещатицька мадонна”; Драч 2002: 333) наситеността на черното безусловно препраща към мотива с оплакването на Божия син („Compianto”), за да се стигне в Епилога до една своеобразна пиета, при която Дева Мария отново е положила в скута си Христос точно както го е направила при раждането му. Така цикълът е завършен.

За разлика от евангелската история, в която цикълът от майчиния скут и новородения Исус до скута ѝ и вече мъртвия Христос, който заявява, че той е роден, за да умре в името на човечеството, при Драч идентичният цикъл се пренасочва към вечния кръговрат, при който човек трябва да изкупва първородния грях и никога да не успее да го направи до край. Затова и змията бели ябълковата кора по спирала, асоциирайки я с вечната цикличност в „Размишления по време

В буквален превод: *Моля само —
не лъжете.*

*Разберете, трактористка, трактористка съм аз.
Чернобилска трактористка.
А трябва още и да раждам.*

на открития Чернобилски съд в затворената зона върху една стара тема: Ирод и Пилат” („Роздуми під час відкритого Чорнобильського суду в закритій зоні на стару тему: Ірод і Пілат”; Драч 2002: 322) на Драчевата творба „Чернобилска мадона”.

Змията в края на поемата прави и нещо друго. Тя разрязва забранения плод на две, както се дели атомът в ядрен енергоблок. Впоследствие Ева разделя половинката на две, за да даде и на Адам. Сравнението на ябълката от Еден с атома недвусмислено поражда усещането за изначална Божия възбрана. Така ябълката от райската градина и деленето на атома стават тъждествени едно на друго и всяко едно от тях придобива смислите на другото.

Коли Змій чистить яблуко
Перед тим, як Єві його віддати,
Він шкірку зрізує по спіралі —
Зелений виток з-під ножа його плине
І зветься він пізнанням...
Змій яблуко ріже надвоє
І витинає ядро з половинок,
Вилущує нутрощі із насінням —
І тільки тоді Єві його дає.
Єва ділиться із Адамом... (Драч 2002: 323)⁷

Настоящата кратка интердисциплинарна съпоставка недвусмислено посочва, че поемата „Чернобилска мадона” на украинския писател Иван Драч е своеобразно гледище на един трагичен за човечеството от съвременността момент през призмата на световните културни постулати. В нея категорично се затвърждава идеята, че настъпва нова епоха за европейската цивилизация и тя никак не може да се определи като благоприятна. Изкуството вече не е в състояние да осмисля света антропоцентрично, тъй като индивидът нарушава всички изконни божествени възбрани, тъй като подобно на Стълпотворението хората се стремят да изземат функциите на сътворителя на света, но опитите им довеждат до разруха и унищожение. Стремешът за обединяване на етика, естетика и религия при ренесансовите творци е неосъществим в късното социалистическо настояще, защото религията е отхвърлена. Липсата на вяра неминуемо води до криза в морален

В буквален (подстрочен) превод: *Когато Змията почиства ябълката
преди да я даде на Ева,
обелва кожичката Тя спираловидно —
зелена завъртутка под ножа ѝ плава,
нарича се познание...
Змията ябълката реже наполовина,
ядрото от двете части изважда,
изстъргва семето от тях —
тогава чак подава я на Ева.
А Ева дели я с Адам...*

аспект, а естетика без вяра и етика съществува само в сферата силно деформираното, изкривено и разпокъсано мислене.

Библиография:

Бондаренко 1999: Бондаренко, Ю. Поема Івана Драча „Чорнобильська Мадонна” у шкільному вивченні. – В: Дивослово, №5, 1999, с. 34-39.

Драч 2002: Драч, І. Чорнобильська мадона. – В: Анатомія блискавки. Поезії, проза. Харків: Фоліо, 2002, с. 304-335.

Жулинський 2010: Жулинський, М. Осінній Драч з вогненним жалом весняної кропиви. – В: І. Драч. Твори у трьох томах. Т. 3. Київ, 2010.

Підмогильна 2000: Підмогильна, Н. Епітетарна картина світу в поезії І. Драча – В: Актуальні проблеми літературознавства. Том 2. 2000, с. 99-102.

Станчев 2011: Станчев, Х. Екранът на кожата в пиесата на Димитър Динев *Кожа и небе*. – В: Шеста конференция на млади учени във Факултета по класически и нови филологии. [Съст. К. Сярова]. София: УИ Св. Климент Охридски, 2011, с. 129-136.

Станчев 2013: Станчев, Х. Митологична перспектива в *Маси и власт* на Елиас Канети. – В: Нобеловата награда за литература – мост между културите. [Ред. М. Григорова]. Велико Търново: Ивис, 2013, с. 271-278.

Информация за автора:

Владимир Колев – главен асистент, доктор в Софийския университет „Свети Климент Охридски”; преподавател по украинска литература и език и по славянски литератури.

e-mail: v.kolev@slav.uni-sofia.bg

ПРЕЛОМИТЕ, ПРОПАДАНИЯТА, ПРЕКЪСНАТОСТТА В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ 20^{-ТЕ} – 30^{-ТЕ} ГОДИНИ НА XX ВЕК⁸

Михаил Неделчев

Анотация: У конструйованні своїх великих оповідань національні літературні історії звичайно шукають і представляють наслідковість, послідовність, розвиток/розгортання одної жанрової системи чи тематичного напрямку. Таким чином звичайно замовчуються/перемикаються загадкові пропадания сенсу, щілин, різких змін. Але вони об'єктивно відбуваються – аби було відчуття сприйняття їх вибухових вияв. Такі переломи стають завершально видними, коли вони дають можливість авангарду проявляти свої найрадикальніші явища – особливо поезією й у фрагментарній белетристиці.

Ключові слова: пропадания, переломи, авангард, болгарська література, поезія, белетристика.

В конструйоването на своите големи разкази, националните литературни истории обикновено търсят и представят приемствеността, последователността, развитието/разгръщането на една жанрова система или тематична насока. Така обикновено се премълчават/прескачат загадъчните пропадания на смисъла, процепите, резките промени. Но те обективно се случват – стига да има сетива за възприемането на взривните им появи.

За да ги видим обаче, трябва отново да се върнем към изоставените представи за литературен процес – значително усложнени от всеобщото постмодерно усъмняване във валидността на каквито и да е прогресистки големи разкази. Новата оптика ще ни даде възможност да съзрем ярко открити тези хиатуси, да установим, че има моменти, когато *старата* литература сякаш изчезва, пропада в нищото. В такива проблемни ситуации тематичните нахлувания от вън спрямо литературното поле (идващи от чужди култури тематични вълни или принудите на мегаполитически събития, например войните) причиняват действителни радикални *прекъсвания*.

Такива преломи стават пределно видими, когато дават възможност да се изявят някои от най-радикалните явления на авангарда – особено чрез поезията и във фрагментарната белетристика. Често това е *направена* литература, породена от рецептите в манифестите.

Големият български литературовед проф. Никола Георгиев формулира: „По силата на общите закони и българският литературен процес е съчетание от устойчивост, оразличаване и противопоставяне във времето. В процеса трите посоки променят степента на относителната си сила, а в литературното мислене по правило предпочитание се отдава на устойчивата

⁸ Текстът е изграден въз основа на доклад, прочетен на Кръглата маса „Преломите в украинската и българската култура (XIX-XXI в.) – историческо-теоретични ракурси” в град Киев, Украйна, 22 май 2017 г.

приемственост за сметка на оразличаването и противопоставянето.” (Георгиев 1987). Въпросът е, че понякога преломите, пропаданията са така радикални, че се губи посоката, не се вижда от какво се отласкват, спрямо какво се случват тези *оразличавания* и *противопоставяния*. Това са така наречените *взривни* явявания в литературата. Проблематично е дали те са *кризи* или напротив – *подеми* в литературата.

Но представа за подобна двойственост носи въобще идеята за взрива. Ето как звучи един от фрагментите на Юрий Михайлович Лотман от неговите „Тезиси към семиотиката на руската култура” (1992 г.): „Новото се ражда във взрива/от взрива. В тези думи е заложена идеята за принципната непредсказуемост. Но историческото изучаване на взрива, всеки опит да бъде осмислен той като момент на динамическото развитие, подразбира обилно зараждане на различни хипотези „предсказващи назад” по думите на Пастернак. Тези ретроспективни предсказания съвсем не са това, от което историкът може да се отвърне като от поредните исторически заблуждения. В историята настоящето въздейства на бъдещето не само непосредствено, но и чрез изминалото. Ретроспективният поглед от момента на взрив върху това, което го е предшествовало, е способен да преосмисли целия ход на историята и отново да повлияе на бъдещето” (Лотман 1992).

Ето в това е едно от големите предизвикателства към литературния процес, което взривните явявания му отправят: опасността от разпад, невъзможността след взрива да съединиш прекъснатото, да запазиш общия разказ в неговото единство. Всичко това ни се случи на нас, днешните литературоведи от страните на Източна Европа около годините 1989–1991 – времето на голямата социална и общокултурна промяна след рухването на комунистическата система. За някои наблюдатели, картината на литературното пространство се представя като „раздробена и неподдаваща се на систематизация”, литературният процес е „загубил разбиранията си за йерархии и писателски репутации” – включително и чрез възвръщането, приобщаването на писатели-емигранти и емигранската литература, като литературните текстове в собствения смисъл на понятието „се смесват с хипертекстове, които вече образуват своего рода хиперпотоци, а културната галактика на Интернетa твори ежечасно заедно със самия литературен процес една виртуална действителност”. Дори, твърдят някои, е отминало безвъзвратно времето на *школите, направленията, методите*, чиито напрегнати взаимоотношения обичайно регулират хода на литературния процес, като всъщност всичко това се е разпаднало, разпръснало се е на отделните писателски индивидуалности и дори е придало свръхзначимостта на самостойната книга.

Но дори да е вярна, тази драматична ситуация съвсем не е уникална. Та не се ли случва – ако не като разпад, то поне като преподреждане – всеки път, когато човечеството е омагьосвано от краевековните умонастроения, от краевековни вълнения, тъги, страсти и прозрения? Не се ли се е случило то около 1900-та година, а сега го преживяхме отново – и дори по-силно – около 2000-та...

Да, проломите, разломите, пропаданията, разпадите, сривовете, хиатусите са наистина разнотипни и различни по сила – неслучайно употребяваме толкова много близки по значение думи, за да ги обозначим, добавяме все нови и нови синоними.

Всъщност периодът, който днес най-вече ни интересува, 20-те и 30-те години на българската – а и на още редица други литератури – е обрамчен, затворен между две такива въсщност гигантски и радикални пролома-разлома. Дали ще ги виждаме и назоваваме краища и начала на двете световни войни и така ще останем в парадигмата на пределна зависимост точно в тези точки на литературното от разрушителното мегаполитическо, или ще се опитаме да интерпретираме собствените културни смисли и така ще защитаваме и търсим автономното, зависи от изследователската ни нагласа. Но за всички ни са очевидни именно тези стихийно отварящи се начално-финални хиатуси. А и вътре в тези две десетилетия се случват няколко по-едри и по-маломерни пролома. Но за това – след малко...

Нека преди това се опитаме да си отговорим как се съотнасят – с оглед на тази причинена от проломите допълнителна и често неочаквана динамика – две понятия, които стоят близко едно до друго и които ние употребяваме най-често интуитивно, без ясно разграничаване. Говоря за *литературен процес* и *литературна история*.

Отново ще потърсим основания при проф. Никола Георгиев, в неговите знаменити „Тезиси по историята на новата българска литература”: „Да изследваме литературен процес ще рече да подходим към някакъв текстов обем (примерно българска литература през XIX и XX век) с категорията „процес” и повече или по-малко на основата текстовите дадености да изградим „процесуален” образ на литературата и в най-добрия случай да породим в нея нови значения. Литературният процес е колкото обект на изследване, толкова и инструмент за моделиране и смислопораждане. В него за пореден път се събират двете главни съставки на литературоведската дейност: текстов анализ на произведения и изграждане на концептуални построения и значения в литературата.” (Георгиев 1987).

Този акцент върху текстови масив (текстови обем), върху текстови анализ – включително и на заедно, накуп събрани текстове, за които интуициите ни говорят, че принадлежат към толкова раздалечаващите се поради разривите стилови и тематични насоки, дава възможности именно да се уловят в голямо приближение причинените раздалечавания.

Литературната история вече би трябвало да разказва както за протяжните случвания, така и за проломите/разломите. Трябва, но – както вече бе казано – най-често не го прави по отношение на вторите, защото трудно се учи как да ги описва, защото обикновено не е извършена предварителната работа върху струпаните текстови масиви. (Тази необявена двутактовост на изследователската дейност е фиксирана малко общо от Пол де Ман в неговата работа „Литературна история и литературна модерност”: „За да станем литературни историци, ние трябва да помним, че онова, което наричаме литературна история, има малко или нищо общо с

литературата и онова, което наричаме литературна интерпретация – стига само да е добра, – е всъщност литературна история.”; де Ман 1983).

Ще приведа тук и изрази от моите собствени тезиси върху литературната история:

Литературноисторическото се случва едновременно в много посоки и на различни равнища. Понякога тези посоки се сплитат, понякога линиите им се наслаждат, интерферира, но нерядко просто съществува паралелно.

Да се пренебрегва или дори прикрива непрекъснатата прекъснатост в ходовете на литературноисторическото – в името на големия наратив – означава да се конструира, да се трупа една фалшива история, една лошо утопична история.

Литературноисторическото не търси една единствена посока (Неделчев 2009).

Но това е казано за литературноисторическото като потенция. А ето консервативният ми скептичен възглед за самата литературна история, която аз виждам като колективно творение, спрямо което създателите на нови и нови литературноисторически сюжети отправят несекващо своите провокации:

Литературноисторическият разказ вече набъбва многосъставно, трупа сюжети, някои забравя, други отхвърля, трети тенденциозно пренебрегва – въпреки тяхното упорито явяване отново и отново, пак като единично и за първи път правено откритие.

Литературноисторическият голям наратив е трайно струпище на всичко това, той е консервативна утопия за една окончателност и неизменност на отложената в паметта литература. Той е едновременно жив и подвижен, твърд и мъртъв. Той е всичко това, което толкова литературоведски школи от последните десетилетия се опитват да анихилират, да обявят за несъществуващо (Неделчев 2009).

Ще използвам разграничението, което също най-общо направих между литературен процес и литературна история. Чрез вглеждането в общите текстови масиви ще съгледаме това, което пределно ярко се отделя, *оразличава и противопоставя*. И така впоследствие на един втори такт можем да установим кога наистина се случват разрывите и преломите вътре в дведесетгодишния период от българската литература. Или, в литературния процес се *потопяме*, докато литературноисторическото конципиране изисква дистанция.

Безспорно стилово стърчащите в литературния процес извън средното и познатото групи от текстове, сочещи, че тук имаме прорив, имаме частичен прелом, са изяви преди всичко на литературния авангард. Ще посоча три такива случаи: разнोजанровата продукция на ямболските авангардисти, сюрреалистическия прорив на любовно-литературната двойка Яна Язова–Александър Балабанов и много по-трудно уловимия завои към фрагментарно-есеистична проза.

Литературната ни история отдавна е усвоила, включила в разказите си диаволическата литература от годините след 1922-а – и в прозата („страшните разкази” с дошли сякаш отникъде, лишени от биография странни персонажи на Владимир Полянов и Светослав Минков – автори, които впоследствие се „нормализират” по различен начин), и в поезията (ранният Атанас Далчев

и донякъде Димитър Пантелеев). Това обаче не се е случило в първото десетилетие на века с *жеманфишистките текстове* на Андрей Протич и Никола Данчов. И никак, ама никак не се случва с предизвикателните футуристични жестове и поезии и прози на тези ямболски авангардисти – въпреки анархистичния свръхепатиращ „Манифест на дружеството за борба против поетите”, въпреки диалога им със самия Маринети, въпреки любезното внимание на българския патрон Гео Милев и въпреки застъпничеството чрез нарочни подробни мемоари на Кирил Кръстев; въпреки всичко това никой (дори и аз) не е прочел днес книжките на Тодор Чакърмов „Зъболекари и зъботехници” и на Тодор Драганов „По неравен път”. А може би точно тук е един от малките преломи?

Още по-необяснимо е пренебрежението и мълчанието около появяващата се в любовен диалог около 1931–1932 г. сюрреалистическа поезия на двама иначе толкова шумни автори като Яна Язова и Александър Балабанов, тишината около техните поеми в сбирките „Язове” и „Бунт” и автобиографическия игрови стихотворен пространен текст „Бурени” на големия класически филолог. Пролом или сюрреалистичен прорив нагоре, в небето – *корен дълбоко в небето*, както отново сюрреалистично ще възвести десетилетия по-късно Биньо Иванов?

А не е истински описан и завоя към есеистична фрагментарна проза – с най-загадъчна изява в книгите за любовта на Найден Шейтанов (измислил цял новогovor – напр. любоема и любодей за женското и мъжкото начало), който свидетелства за взривни трансформации на цялата жанрова система или поне за противоборстващото съжителство на различни жанрови системи...

Дори само тези три примера говорят за наистина сложната динамика от въпросните двадесет години, за пропадания и възвемания, за прекъснатост и континуитет, които изискват усложнена методика при литературноисторическото описание. Така например, в годините след 1925-та авангардисткото някак се тушира, бунтът е укротен, авторите, повечето от тях, търсят по-класически форми. (Това се случва и в поезията Николай Марангозов – един от най-епатиращите дотогава творци.) И първата кулминация на тази нова класичност е още през 1927 г. – с излизането на „Старопланински легенди” на Йордан Йовков и „Вечната и святата” на Елисавета Багряна. Но не е ли прорив и един друг тип нахлуване на политиката в литературата чрез явяването на толкова дискутираните и охулвани от определени среди романи „Слънцето угаснало” на Владимир Полянов (всъщност на цяла поредица негови политически романи) и „Кръв” на Константин Константинов? А някъде през 1931–1932 г. е втората вълна на бунта. И отново завой към консервативна националистичност в белетристика и в очеркистика (в пътеписите и народоведските опуси от различен – но винаги заразен с художественост и индуциран с фикционалност – вид), докато настане и времето на описанията на застрашените идилии на българския *свят от вчера*, до големия прорив с Вапцаров.

А тук трябва да се добави и още един сюжет: още от средата на двадесетте години се случва първият *голям разкол* в българската литература с демонстративното обособяване като

друга литература, като нямаща нищо общо с тази, общонационалната литература пролетарска линия. И тя наистина е д р у г а литература. Нещо още по-драматично се случи като втори голям разкол и след 1989 г. – с разцепването на цялата литература на поне две литератури, които не се четат една друга, сякаш са правени на различни езици. Но не зрееше ли този разкол още през 70-те и 80-те години на миналия век чрез описаната в една моя студия неизградена докрай и неизявена литературноисторически алтернативна жанрова система на българската белетристика и чрез лириката на така системно проучваните от изследователите около Нов български университет алтернативни поети от късната социалистическа епоха?

Ето на тези, а и на още много други въпроси, струва ми се, трябва да отговори отново и отново нашият проект за паралелно изучаване на тази може би цяла *култура на преломите* в украинската и българската литература от съответните периоди.

ЛИТЕРАТУРА:

Георгиев 1987: Георгиев, Н. Тезиси по историята на новата българска литература. – **В:** *Литературна история*, 1987, кн. 16.

де Ман 1983: de Man, P. *Literary History and Literary Modernity*. – **In:** de Man, P. *Blindness and Insight*. Methuen and Co, 1983.

Лотман 1992: Лотман, Ю. Тезиси към семиотиката на руската култура – **В:** Лотман, Ю. *Култура и информация*. София: Наука и изкуство, 1992.

Неделчев 2009: Неделчев, М. Явяването на литературно-историческата реконструкция. Почти манифест. – **В:** *Култура*, Брой 28 (2555), 24 юли 2009.

Информация за автора:

Михаил Неделчев – професор по история на българската литература в Департамента по нова българистика към Нов български университет.

e-mail: mnedeltchev@nbu.bg

ПЕРЕКЛАД ЯК КЛЮЧ І ДЗЕРКАЛО: РЕЦЕПЦІЯ СЕРБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ⁹

Алла Татаренко

Abstract: The objective of this paper is to identify the main trends in the representation of Serbian literature in Ukraine during the last twenty years, to trace the ways and means of shaping the corpus of the Serbian literature translated into Ukrainian, to determine the factors influencing the reception of Serbian belles-lettres in Ukraine, as well as changes taking place in translation policies, publishing strategies, formats of presenting translations. The translation is considered as a key to understanding and identifying another nation as well as a mirror in which the reader does not only see the reflection of the Other, but also searches his own face.

Keywords: reception, translation, Serbian literature.

Попри актуальність проблеми вивчення українсько-інослов'янських літературних зв'язків та існування значної кількості праць, присвячених її дослідженню на матеріалі попередніх століть, питання рецепції сербської літератури в сучасній Україні залишається недостатньо висвітленим. Якщо, наприклад, різні аспекти українсько-польських культурних взаємин ставали предметом дослідження українських науковців (див., напр., праці Олеси Нахлік (Нахлік 2010, Нахлік 2014), Андрія Савенця (Савенець 2006), Вікторії Остапчук (Остапчук 2016) та ін.), то сектор південнослов'янських письменств значно рідше привертав увагу літературознавців. Висвітленню українсько-хорватських літературних контактів різних періодів присвятив свої дослідження хорватський україніст Євген Пащенко¹⁰ (Paščenko 2010). У статті «Українська рецепція хорватської і сербської літератури в Україні транзитного періоду» (Paščenko 2017) він висвітлює також певні моменти рецепції сучасного письменства Сербії в нашій країні на тлі ширшого представлення рецепції актуального хорватського письменства і розвитку хорватської та сербської україністики. Сербський славіст Деян Айдачич згадує діяльність українських перекладачів та дослідників літератури Сербії у контексті огляду українсько-сербських літературних зв'язків (Айдачич 2005; Ајдачић 2007; Айдачич 2010; Ајдачић 2015). Про перекладацьку діяльність львівських сербістів читаємо у статті «Мости міжкультурної співпраці: з перекладацького досвіду кафедри слов'янської філології Франкового університету» (Лобур, Моторний, Татаренко 2014). Окремі розвідки присвячені особливостям рецепції в Україні творчості Мілорада Павича (Татаренко 2003; Татаренко 2006), Данила Кіша (Татаренко 2001), змінам у представленні сербської літератури, які відбулися на рубежі XX і XXI сторіч (Татаренко

⁹ Англomовна версія статті ("Translation as a key and a mirror: reception of Serbian literature in today's Ukraine") опублікована в часописі "Pogównania", 1 (22), 2018, 185-198.

¹⁰ Він також є автором дослідження про українсько-сербські зв'язки епохи бароко (Paščenko 2004).

2002). Досить повно переклади сербської літератури українською та літературознавчі статті українських славістів представлені у покажчику «Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях. 1837-2004» (Айдачич та ін.). Метою цієї статті є визначити основні тенденції у представленні сербської літератури в Україні протягом останнього двадцятиріччя, простежити шляхи і способи формування корпусу перекладеної сербської літератури, визначити фактори, які впливають на рецепцію сербського письменства в Україні, а також зміни, які відбуваються у перекладацькій політиці, видавничих стратегіях, формах представлення перекладних видань. Переклад розглядається в ній як ключ до розуміння іншого народу, як ключ до ідентифікації і, водночас, як дзеркало, в якому читач бачить не лише відображення Іншого, але й шукає власне обличчя.

Українсько-сербські літературні контакти мають довгу історію. У ХХ столітті вони продовжували зміцнюватися, зазнаючи, як і всі інші українсько-зарубіжні культурні зв'язки, впливу історичних обставин та змін політичного курсу. Барометром стосунків між двома культурами завжди був переклад – зацікавлення життям іншого народу викликало інтерес до його літератури. Ідеологічна спільність, яка була в радянській державі мірилом бажаності перекладів з тої чи іншої мови, диктувала підхід до вибору творів, які мали бути представлені українському читачеві. Тому серед перекладених творів переважала класика, а також книжки ідеологічно близьких авторів. Особливою увагою користувалися твори про Другу світову війну і подвиги партизанів. Такий підхід застосовувався радянськими креаторами культурної політики також до перекладів з інших слов'янських мов, тож складно визначити національні особливості рецепції власне сербської культури, яка, зрештою, трактувалася як частина югославського культурного конгломерату. Крім того, варто мати на увазі, що український читач знайомився з творами зарубіжних авторів в перекладах не лише рідною, але й російською мовою, які були доступні на території усього Радянського Союзу.

Ситуація зазнала зміни у 90-ті рр. ХХ століття з розпадом СРСР та СФРЮ і утворенням на їхніх територіях національних держав з власною культурною політикою. Характеризуючи ситуацію з перекладами у посткомуністичній Україні, Євген Пащенко виділяє три форми рецепції сучасної літератури: традиційна, ідентифікаційна та транзитна, яку він бачить як «синтез двох попередніх, з перевагою естетичного, комунікативного та інших критеріїв, характерних для міжкультурної комунікації» (Paščenko 2017:81).

Перші роки незалежності України були позначені домінацією інтересу до власної культури – зокрема, до того її сегменту, який перебував під забороною і залишався протягом багатьох років недоступним для українського читача. Важкі економічні умови в країні не сприяли серйозним перекладацьким проектам, тож перекладені твори публікувалися здебільшого у часописах (крім часопису світової літератури «Всесвіт» варто у контексті нашої теми згадати часопис «Слов'янське віче», в якому був надрукований перший роман Данила Кіша «Мансарда» у

перекладі Олени Дзюби (1993)). Новий етап у рецепції сербської літератури в Україні почався двадцять років тому, з початком перекладацької програми львівського видавництва ВНТЛ «Класика». Першим твором, який вийшов у його «перекладній» серії, був роман Мілорада Павича «Хозарський словник» (1998, пер. Ольга Рось), і ця подія певною мірою визначила подальший шлях представлення сербської літератури українським читачам. Впродовж п'яти років «Класика» видала переклади класичних творів сербської літератури XX століття: «Енциклопедію мертвих» (1998) та «Гробницю для Бориса Давидовича» (2000) Д. Кіша в перекладах Алли Татаренко, романи М. Павича «Остання любов у Царгороді» (1999, пер. Наталя Чорпіта) та «Зоряна мантия» (2002, пер. А. Татаренко), культовий роман Момо Капора «Облудники» (1998, пер. Н. Чорпіта). Цей високоякісний видавничий проект спричинився до формування сучасної львівської школи прозового перекладу¹¹ з сербської. Довкола видавництва згуртувалися випускники львівської сербокроатистики, більшість з яких не мала (великого) перекладацького досвіду, але була добре обізнана з досягненнями сербської літератури і могла запропонувати вартісні твори для перекладу. На відміну від радянського періоду, коли коло перекладачів було чітко сформованим і мало змінним, склалася ситуація, коли почали перекладати філологи-любители літератури. Якщо раніше переклади робилися на замовлення державних видавництв, які мали чіткі вказівки кого можна, а кого не можна перекладати, і перекладач не мав свободи вибору твору, тепер він став тим, хто бере участь у формуванні видавничого плану. Його особистий літературний смак і вміння переконати видавця стали факторами видавничої політики. Співпраця з ВНТЛ «Класика», з її директором Володимиром Дмитерком та редактором, письменником, сербокроатистом за фахом Іваном Лучуком виявилася доленосною для перекладачів, які вже два десятиріччя продовжують працювати в цій царині. Сформувався новий тип перекладача – фахівця, який є експертом з сербської літератури, який сам обирає твори для перекладу і популяризує їх. Така свобода має й інший бік: українські перекладачі з сербської вкрай рідко отримують замовлення від видавця, а здебільшого самі шукають його, як і фінансове забезпечення перекладацького проекту.

Вибір книжок сербських авторів, які вийшли у ВНТЛ «Класика», був вдалим. Про це свідчать твори сучасних українських письменників (Ірени Карпи, Світлани Поваляєвої та ін.), в яких є епіграфи, алюзії, цитати з цих сербських текстів, котрі, таким чином, стали частиною української літератури. Успіх цих видань зацікавив інших видавців, які включили до своїх каталогів твори сербських літераторів¹². Львівське видавництво ЛА «Піраміда» продовжило справу «Класики», реалізувавши 2004 року (по-своєму) проект цього видавця (антологію

¹¹ Серед поетів, які перекладали з сербської в попередній період, були відомі львівські літератори Роман Лубківський, Володимир Лучук, Оксана Сенатович.

¹² Видавництво «Фоліо» (Харків) нещодавно випустило третє видання романів М.Павича «Хозарський словник» та «Остання любов у Царгороді» у перекладах О. Рось та Н. Чорпіти, а ЛА «Піраміда» (Львів) видала троекнижжя оповідань Д. Кіша «Книга любові й смерті» (2008). До нього увійшли «Енциклопедія мертвих» та «Гробниця для Бориса Давидовича», доповнені оповіданнями зі збірки «Лютя і шрами» (перекладач – А.Татаренко).

сучасного сербського оповідання), який ВНТЛ з певних причин не реалізувало. Антології справедливо вважаються «класичним» жанром в справі представлення іншомовної літератури¹³ (див., напр., Rašcenko 2017). Вони є можливістю ознайомити з ширшою палітрою сучасних поетик, з новими, ще незнайомими українському читачеві авторами. Видавництво «Піраміда» (в особі редактора серії «Фест-проза» Юрія Винничука) з запропонованих для перекладу проєктів обрало «Антологію сербського постмодерного оповідання», укладену відомим сербським літератором Савою Дам'яновим¹⁴. Цікавинкою українського видання є те, що воно не є точним відтворенням оригіналу: редактор українського видання додав своєрідну вступну частину, яка містить передмову, адресовану українським читачам, а оскільки у середовищі авторів антологій не прийнято включати свої твори до збірок, які вони укладають, до цього вступу додане одне з найвідоміших оповідань С. Дам'янова «Перевтілення». Розвідка автора антології, яка в сербському виданні передувала текстам, стала післямовою (всі ці структурні зміни в постмодерністській спосіб обґрунтовані у передмові редактора українського видання). Перетворення *перекладу сербського видання «Антології» на українське видання «Антології»* свідчить про певний прогрес у рецепції сербської літератури в Україні, яка сприймається без відповідної дистанції відчуження. «Антологія сербської постмодерної фантастики» С. Дам'янова увійшла 2004 р. до переможної трійки рейтингу «Книжка року» в номінації «Зарубіжна література» разом з перекладами Антонена Арто і Ольги Токарчук, які, крім фактору безсумнівної вартості творів і популярності авторів, належать до більш знаних українським читачам письменств. Цей факт також засвідчив позитивні процеси в рецепції сербської літератури в Україні. Її наближення до українського читача ілюструє і включення сербських письменників Мілорада Павича та Сави Дам'янова до авторського проєкту львівського художника Юрка Коха «Жмуток казусів від вельми цікавих людей». Серед авторів, які представлені у «Смарагдовому» (2004) й «Кораловому жмутку» (2005) майже немає іноземців. Виняток становить болгарський письменник Георгі Господінов, білорус Адам Мальдзіс та двоє сербських літераторів.

Публікація «Антології сербської постмодерної фантастики» С. Дам'янова спричинилася до популяризації української літератури в Сербії, адже вона була задумана як частина спільного українсько-сербського проєкту. 2005 року у новосадському видавництві «Stylos» вийшов друком сербський переклад «Антології українського постмодерного оповідання», укладеної Юрієм Винничуком. Переклад, отже, сприяє не лише популяризації літератури мови, з якої перекладають, але й літератури мови перекладу.

¹³ Класична за концепцією антологія сербської літератури українською з'явилася вже набагато пізніше. Це «Сербська література ХХ ст. Хрестоматія», яку підготували Деян Айдачич та Алла Татаренко (Київ, 2016).

¹⁴ Для перекладу використовувався рукопис другого видання «Антології», який готувався до друку у новосадському видавництві «Дневник». Переклад вийшов на півроку раніше, ніж оригінал. Вихідні дані українського видання згадуються на обкладинці сербського, що є рідкісним випадком для перекладу.

У 2009 році побачила світ ще одна оригінальна тематична антологія – «Нездоланний ерос оповіді», яка вийшла у видавництві «Кальварія» (упорядник та автор ідеї – А. Татаренко). У цій добірці читач знаходить оповідання, поєднані темами кохання і слова. Головною героїнею цих творів є оповідь (усна чи писана), яка пробуджує кохання (нею може бути і лекція, і прочитаний твір, і вимовлені слова). Українським читачам було запропоновано подивитись на сербську літературу крізь призму кохання та еротичного слова, яке перед цим пережило метаморфозу перекладу. Така антологія, попри інформацію, яку несе, розрахована на встановлення емоційного зв'язку між твором іноземного автора та його українським читачем. Якщо українське видання «Антології сербської постмодерної фантастики» була дещо видозміненим і доповненим для українських читачів варіантом сербського, «Нездоланний ерос оповіді» є українським виданням, яке не має сербського прототипу. Цей факт можна вважати доказом достатньо високого ступеня фахової рецепції сербської літератури в Україні.

Обізнаність учасників перекладацьких проектів з літературними новинками Сербії, з тенденціями розвитку сербського письменства багато в чому є результатом успішною діяльності українських славістичних шкіл. Формування в Україні ХХ століття славістичних наукових та перекладацьких центрів сприяло глибшому вивченню й представленню письменства інших слов'янських народів. Протягом останніх п'ятдесяти років головними центрами української сербістики стали Київ та Львів, де ведеться університетська підготовка фахівців з сербської мови та літератури, а також відбувається значна кількість культурних подій, пов'язаних з українсько-сербськими контактами. Представники цих осередків (викладачі, колишні й актуальні студенти) стали перекладачами сербської літератури. Більшість з них почали свій перекладацький шлях з участі у перекладі згаданих антологій, інших колективних перекладацьких проектів, а також тематичних чисел часописів і альманахів. Можна згадати, наприклад, тематичне число українського незалежного культурологічного часопису «Ї» «Югославія, Косово, Європа» (2000), в якому, крім звичних для читачів цього журналу матеріалів політологічного та культурологічного характеру, вміщено велику добірку перекладів сербської художньої літератури¹⁵. На думку кураторів числа І. Лучука та А. Татаренко саме в кращих творах письменства знаходить свій вираз дух нації, тож для розуміння іншого народу потрібно ознайомитися з його літературою¹⁶. Крім перекладів у номері було вміщено статті українських літературознавців і перекладачів. Перекладачка творів Кіша А. Татаренко написала есе про цього письменника («Лицар сумніву Данило Кіш»), перекладачка першого роману М. Павича О. Рось – автопоетичне свідчення «Як я перекладала «Хозарський словник», а І. Лучук, перекладач поезій Павича – вірш про своє

¹⁵ У наступних числах часопису також публікувалися переклади творів сербських авторів, цікаві для представлення центральної теми номера (твори Борислава Пекича, Светислава Басари, Сави Дам'янова, Ясмїни Тешанович та ін.).

¹⁶ Про актуальність вміщених у номері матеріалів свідчить дискусія, яка розгорнулася на сторінках часопису «Критика» з ініціативи київського культуролога й історика мистецтва Діани Клочко. Те, що стосувалася вона не сербської культури й ментальності, а української, дозволяє ще раз зробити висновок про неоднозначність процесів рецепції. Як і про те, що література іншого народу може слугувати дзеркалом для читача перекладу.

знайомство з цим автором («Трохи білого світу»). До перекладів оригінальних сербських творів було додано різні типи літературної рефлексії, які відповідають різним формам рецепції сербської літератури та її артикуляції. Перекладачі представлених у часописі творів промовляють від свого імені, використовуючи індивідуально найбільш близький дискурс – літературознавчий, автобіографічний, художньо-поетичний. Сербська література представлена в цих текстах як джерело літературознавчих роздумів і узагальнень, частина власної біографії, натхнення для оригінальної творчості, що демонструє багатовекторність її рецепції.

Публікація перекладів творів сербської літератури привертає до неї увагу інших журналів¹⁷. Практично в кожному числі львівського журналу «Форма(р)т», який виходив на самому початку XXI століття, публікувалися оповідання сербських авторів (Мілорада Павича, Чедомира Мирковича, Миролуба Стояновича), а також розлогі інтерв'ю з сербськими літераторами (Александаром Гаталіцею, Чедомиром Мирковичем). Вже в першому числі електронного альманаху «Потяг 76» зустрічаємо переклад оповідання Мілісава Савича і коротку статтю про нього, в наступних числах з'являються переклади прози класика сербської літератури Мілоша Црнянського, сучасного прозаїка Драгана Великича. Значну роль у представленні сербської літератури українським читачам відіграв тематичний номер цього літературного альманаху, що вийшов 2007 року під назвою «Балкан-Експрес». У ньому, поряд із сербською, була представлені найновіша хорватська, болгарська, македонська, боснійська література: проза, поезія, есеїстика, інтерв'ю. «Вагон класики» «Потяга 76» зайняли твори Мілоша Црнянського: вірш «Суматра» та експресіоністський маніфест «Пояснення «Суматри». Таким чином була утворена поетикальна вертикаль між сербською літературою постмодерної доби (представленою в альманаху прозою постмодерністів Горана Петровича, Михайла Пантича, Любіци Арсич, Мілети Продановича, поезією Звонко Карановича і Ласло Блашковича, інтерв'ю Сави Дам'янова) та сербським модернізмом і одним із його найвизначніших представників. «Балканська» концепція альманаху дозволила вписати творчість цих літераторів у регіональний контекст¹⁸, доповнивши діахронічний поетикальний зв'язок синхронічним.

Презентація «балканського числа» «Потяга 76» відбулася під час львівського Форуму видавців (2007), в рамках міжнародного літературного фестивалю, в якому вперше взяли участь сербські письменники. На ній виступили літератори, переклади творів яких були вміщено в альманах: Горан Петрович, Михайло Пантич, Звонко Каранович. Презентація зібрала близько двохсот глядачів, що пояснюється не лише «зірковим» складом іноземних учасників¹⁹, але передовсім фактом, що вечір вів найвідоміший українській письменник Юрій Андрухович. Те,

¹⁷ Продовжує публікувати твори сербського письменства часопис «Всесвіт» (твори М. Павича, М. Продановича, М. Пантича та ін.), добірку сучасної сербської поезії у перекладах В. Лучука видав «Кур'єр Кривбасу».

¹⁸ У альманаху вміщено також твори Міленко Єрговича, Симо Мраовича, Зорана Ферича, Роберта Перішича, Ненада Величковича, Ламіи Бегагич, Алека Попова, Лідії Дімковської та ін.

¹⁹ Крім згаданих сербських письменників, там виступили, наприклад, знані хорватські літератори Зоран Ферич, Ренато Баретич, Круно Локотар.

що він прочитав переклад поеми Звонко Карановича «Психоделічне хутро», сприяло зосередженню уваги українських читачів на творчості сербського поета. Встановлення поетикальних «мостів» між творчістю окремих письменників – представників різних літератур теж є одним з важливих факторів розширення меж рецепції творів іноземного автора. Ідентифікація «чужого» як «близького», спорідненого з кращими зразками вітчизняної культури, сприяє пожвавленню інтересу до нього.

Вихід альманаху викликав зацікавлення читачів, а приїзд на Форум видавців представлених у ньому найвідоміших письменників сербської літератури додатково пожвавив інтерес до неї. Свідченням цього є публікації інтерв'ю з цими літераторами, згадки про них у пресі, збільшення кількості видавництв, які публікують переклади з сербської, а також зростання зацікавлення сербською літературою серед «непрофесійних» читачів, вихід цього інтересу за межі кола славістів. Можна говорити про початок нового етапу рецепції сербської літератури у сучасній Україні. На цей момент з'явилося нове покоління перекладачів з числа колишніх студентів-славістів, які вже здобули певний досвід перекладу²⁰, для яких була звичним явищем перекладацька діяльність їхніх викладачів та їхня популяризаторська активність, і які теж долучилися до цієї справи, хоча сербістика, в силу життєвих обставин, не була їхньою основною професією²¹. Якщо наприкінці 90-х рр. ХХ ст. автори перекладів, переважну більшість яких складала викладачі або науковці, були також авторами передмов до видань, рецензій і оглядів творів сербських літераторів, дедалі частіше почали з'являтися текстуальні сліди рецепції читачів з-поза меж цього кола. На зміну філологічно-академічному представленню перекладених творів приходить літературно-критичне, журналістське. Це співпало в часі з процесом демократизації медіїв, занепадом літературних рубрик у ЗМІ і перенесенням поля презентації й комунікації до інтернет-просторів. Так, поезія Звонко Карановича жваво обговорювалася українською спільнотою Живого Журналу (Татаренко 2010). Помітну роль починають відігравати інтернет-видання, в першу чергу – ЛітАкцент, який і тепер, в умовах збільшення кількості літературних сайтів, зберігає свою популярність. Тут виходять огляди новинок сербської літератури (роману З. Карановича «Чотири стіни і місто»), в тому числі таких, які ще не перекладені українською (романи М. Павича «Друге тіло» та В. Баяца «Хамам Балканія»), публікуються матеріали круглих столів, присвячених творчості сербських письменників Мілети Продановича та Драгослава Михайловича.

²⁰ Згадаємо хоча б факт публікації «Дванадцяти збірок і чайної» Зорана Живковича у перекладах групи студентів ЛНУ ім. Івана Франка (ЛІА «Піраміда», 2011).

²¹ Серед перекладачів сучасної сербської літератури лише Наталя Чорпіта є професійним перекладачем (перекладає також з хорватської, англійської, польської та ін. мов). Основним заняттям більшості з них є викладацька діяльність (викладачі ЛНУ ім. Івана Франка Марія Васишин, Зоряна Гук, Христина Стельмах, Алла Татаренко; викладачі КНУ ім. Тараса Шевченка Наталя Білик, Олена Деркач, Олена Дзюба-Погребняк), наукова діяльність (працівники інститутів НАНУ Іван Лучук, Оксана Микитенко, Вероніка Ярмук). Олена Концевич – журналістка і регіональний представник видавництва «Фоліо». Перекладають з сербської відомі українські письменники Катерина Калитко та Андрій Любка.

Зі збільшенням кількості перекладів сербської літератури збільшується кількість рецензій на них, авторами яких вже не є обов'язково фахівці з сербської літератури. Зміна літературно-критичної аудиторії, яка висвітлює перекладену сербську літературу, є знаком зміни форм рецепції: сербська література вже є достатньо знаною, щоб нею зацікавилися не лише ті, для кого це є спеціальністю, а також достатньо вартісною, щоб про неї писати, будучи читачем перекладів. Сербська література здобуває в Україні своїх читачів, коло яких, звісно, є вужчим, ніж коло шанувальників «великих» світових письменств, але воно розширюється за рахунок любителів літератури, яких більше цікавить сам твір, аніж певна національна культурна традиція. Книжки сербських письменників прочитують з позицій загальноєвропейського літературного контексту, а останнім часом дедалі частіше – з позицій культурних інтересів українських читачів.

Цей процес можна зауважити, взявши до рук збірник «Сербська література в українському ЛітАкценті» (Ајдачић 2015; Ајдачић 2017). Крім статей перекладачів сербської літератури тут вже є значна кількість рецензій молодих літературних критиків, які не є сербістами за фахом, а також інтерв'ю з сербськими письменниками (Драгославом Михаїловичем, Мілетою Продановичем, Срджаном Срдичем та Звонком Карановичем) і з перекладачкою Аллою Татаренко. Зауважимо зростання ролі інтерв'ю як жанру, релевантного для представлення творчості письменника або певної літератури.

Своєрідність процесів рецепції сербської літератури в сучасній Україні полягає у певній систематичності представлення репрезентативних творів письменства сербів у формі перекладів та інформації про них українською та сербською мовами. Чималу роль в цьому відіграв інтернет-проект «Растко» – бібліотека сербської літератури на Інтернеті (www.rastko.org.rs), який на самому початку XXI століття був доповнений бібліотекою «Растко Київ-Львів». Протягом тривалого періоду на ньому, з різною інтенсивністю (під активності припадає на перші роки існування), з'являються публікації, призначені для тих, хто цікавиться українсько-сербськими культурними зв'язками. Тут публікуються переклади сербської літератури українською²² та української літератури сербською, наукові монографії та статті, інтерв'ю та інформація про новинки української сербістики та сербської україністики. Керівником цього проекту і куратором бібліотеки «Растко Київ-Львів» став сербський славіст, пізніше – професор кафедри слов'янської філології КНУ ім. Тараса Шевченка Деян Айдачич. До важливих ініціатив цього вченого, які спричинилися до активізації процесів рецепції сербської культури в Україні, належить видання українсько-сербського альманаху «Украс»²³. Кожне число цього видання мало свою тему, важливу для сербської та української історії чи культури (доля сербських переселенців у Україні, життя й діяльність Ніколи Тесли, маніфести сербського літературного авангарду тощо). Інколи таких тем було дві й більше. До участі запрошувалися провідні фахівці з України та Сербії.

²² Деякі з них прем'єрно опубліковані на сайті «Растко».

²³ Почав виходити 2006 року, виходив з різною періодичністю. Номер за 2013 р. друком не вийшов, а був недоступний на сайті «Растко» (www.rastko.org.rs).

Публікувалися статті з різних галузей славістики, а також української та сербської культури. Кожний номер завершувався хронікою українсько-сербської співпраці в різних сферах культури. Публікуючи українською мовою важливу інформацію про сербську культуру та історію, повідомляючи про розвиток українсько-сербських контактів в цих галузях, редакція альманаху робила важливу справу для зближення двох народів.

Хроніка подій, публікована в «Україні», свідчить про багато цікавих заходів, які заслуговують на згадку. Однак у цій статті звертаємо увагу лише на явища, які тривали в часі, створили певну традицію або спричинилися до змін у рецепції сербської літератури в сучасній Україні. До таких відносимо вже майже традиційну участь сербських письменників на Форумі видавців у Львові. Згадавши як дуже важливу участь у київському книжковому ярмарку «Книжковий Арсенал» сербських письменників Срджана Срдича, Михайла Пантича, Мілети Продановича (2015) та Звонко Карановича (2017), зупинимось детальніше на Літературному фестивалі Форуму видавців, оскільки йдеться не про спорадичні візити авторів, книжки яких того року з'явилися у перекладі українською, а про щорічний «сербський» елемент програми. Гостями Форуму були вже згадувані Горан Петрович, Михайло Пантич, Звонко Каранович, Сава Дам'янов, Любіца Арсич, Александар Ёрков, Срджан Срдич, Слободан Владушич, Владімир Кецманович, Віда Огнєнович, Марія Міджович, Мир'яна Новакович, Гойко Божович. Дехто з них був гостем Фестивалю неодноразово. Літературні вечори, зустрічі зі студентами, участь у дискусіях, читаннях поезії – все це, разом з інтерв'ю, які давали письменники журналістам українських видань, сприяло знайомству вітчизняних читачів з цими авторами та їхньою творчістю. Кращій українській рецепції сприяли також виступи-тандеми, під час яких письменники з Сербії виступали в парі з відомими українськими письменниками схожої поетикальної орієнтації. Перша зустріч з творчістю Звонка Карановича відбулася в рамках спільних читань з Сергієм Жаданом, Любіца Арсич мала спільний виступ з Євгенією Кононенко, а Сава Дам'янов – з Юрієм Винничуком. Такий підхід дозволяє скоротити шлях творів іноземного письменника до українського читача і зумовлює ефективну рецепцію: прихильники творчості українського автора мають шанс відкрити для себе нового літератора, близького їм за духом.

Запрошення на Форум видавців отримують як письменники, твори яких є перекладними новинками того року, так і сербські автори, які ще не мають книжок українською. Участь на літературному фестивалі нерідко стає для них кроком до українського читача, до видання *перекладу*. Слово «переклад» є ключовим у назві цієї статті, а переклад є ключовим явищем у процесі рецепції іноземної літератури. За останні двадцять років в Україні вийшла значна кількість окремих видань перекладів сербської літератури. Сформувалося коло видавництв, які включають до своїх видавничих планів твори письменства Сербії. Якщо у першому десятиріччі

XXI ст. одним з лідерів була ЛА «Піраміда»²⁴, на даний момент таким лідером є видавництво «Темпора». Зацікавлення сербською літературою виявляє видавництво «Книги XXI»; користуються популярністю сербські видання «Комори», продовжує публікувати переклади з сербської «Фоліо». До цієї групи видавців приєдналися «Видавництво Анетти Антоненко» і видавництво «Апріорі». Серед виданих в Україні перекладів домінують твори сучасної сербської літератури або класика другої половини XX ст. (до винятків належить класичний модерністський роман М. Црнянського «Щоденник про Чарноєвича» (пер. А. Татаренко, ЛА «Піраміда», 2015). Якщо двадцять років тому з творчістю Д. Кіша українські інтелектуали знайомилися завдяки перекладам з польської, а з творами М. Павича – через російські переклади, тепер можна говорити про український переклад як основне джерело знайомства з творчістю сербських авторів. Деякі з творів класиків XX ст., які раніше були видані в перекладі російською, вийшли нарешті українською («Дервіш і смерть» М. Селімовича, (пер. К. Калитко, «Круговерть», 2017), «Крамничка 'З легкої руки'» Г. Петровича (пер. А. Татаренко, «Комора», 2017). Збірка оповідань Г. Петровича «Відмінності» спочатку вийшла в українському перекладі («Фоліо», 2007), а російською з'явилася через три роки. Український переклад Кіша випередив російський на півтора десятиріччя – «Гробниця для Бориса Давидовича» опублікована в Україні 2000 р., а в Росії 2017²⁵. Отже, можна говорити про процеси унезалеження українського видавничого ринку від впливу найближчих сусідів, книжкова продукція яких довгий час надто успішно конкурувала з українською і була своєрідним орієнтиром при виборі.

В Україні публікуються твори і визнаних письменників, і тих, хто лише починає свій шлях до визнання і для яких українські переклади стають першими або одними з перших перекладів за кордоном. Так, українською вийшли, крім уже згадуваних, культові твори сербської літератури: «Коли цвіли гарбузи» Драгослава Михаїловича (пер. М. Васишин, «Факт», 2006), «Новий Єрусалим» Борислава Пекича (пер. А. Татаренко, «Кальварія», 2007), «Фама про велосипедистів» Светислава Басари (пер. А. Любки, «Книги XXI», 2017). Знайшли своїх читачів переклади прози відомих сучасних письменників Мілорада Павича (пер. Н. Чорпіти, «Еротичні історії», «Фоліо», 2005), Горана Петровича («Острів та інші видіння», «Фоліо», 2007), Віди Огнєнович («Перелюбники», пер. В. Ярмач, «Темпора», 2012), Звонко Карановича («Чотири стіни і місто», пер. Н. Чорпіти, Факт, 2009; «Три картини перемоги», пер. З. Гук, «Комора», 2016), Михайла Пантича («Якщо це любов», пер. О. Микитенко, «Темпора», 2012; «Прогулянка хмарами», пер. К. Калитко, «Темпора», 2015), Мілети Продановича («Ультрамарин», пер. Л. Недашківської «Темпора», 2013; «Аркадія», пер. К. Калитко, «Темпора», 2015), Філіпа Давіда («Оповіді про реальне і нереальне», пер. О. Концевич, «Апріорі», 2016). Представлене в перекладах і молодше

²⁴ Видавництво було відзначено премією ім. Досіфея Обрадовича на Міжнародному белградському книжковому ярмарку (2013).

²⁵ Перше окреме видання творів Кіша в перекладі українською, «Енциклопедія мертвих», з'явилося 1998 р.

покоління сербських прозаїків – Срджан Срдич («Espirando», «Літопис», 2013; «Саторі», пер. А. Татаренко, «Комора», 2015), Срджан Валяревич («Комо», пер. А. Любки, «Книги ХХІ», 2016), Владімир Кецманович («Фелікс», пер. Н. Хороз, «Книги ХХІ», 2014), Углеша Шайтінац («Дуже скромні дари», пер. К. Калитко, «Темпора», 2016). Рідкісними прикладами видання перекладу поетичної книжки є збірка вибраних віршів Звонко Карановича «Барабани і струни, магістраль і ніч» (пер. А. Татаренко, «Піраміда», 2011) і збірка поезій для дітей «Кошеня у кишені» у перекладі Оксани Сенатович («Навчальна книга – Богдан»).

Сербська драматургія представлена добіркою «Сучасна сербська п'єса» (упор. Д. Айдачич, Центр ім. Леся Курбаса, 2006), в якій представлені переклади творів Душана Ковачевича, Любомира Симовича, Александра Поповича, Небойші Ромчевича, Мілени Маркович, Біляни Срблянович. Окремим виданням вийшла добірка драматичних творів Небойші Ромчевича «А зараз мало бути найважливіше» (пер. А. Татаренко та З. Гук, «Темпора», 2014). У «театральній колекції» «Видавництва Анетти Антоненко» з'явився переклад драми В. Огнєнович «Мілева Айнштайн» (2017, пер. А. Татаренко). «Професіонал» Д. Ковачевича ставився на Камерній сцені Львівського академічного театру імені Марії Заньковецької, а «Провина» Н. Ромчевича і зараз в репертуарі львівського «Театру в кошику».

Значна кількість згаданих тут перекладів з сербської побачили світ завдяки підтримці Міністерства культури і медієв Республіки Сербії, яке вже десять років оголошує конкурси для іноземних видавців і підтримує фінансово видання репрезентативних творів сербської літератури. Це значно полегшує видання українських перекладів. Лише незначна частина видань вийшла без фінансової підтримки міністерства культури Сербії, безпосередньо міністра культури або якогось фонду чи фірми.

Цікавинкою українського перекладу сербської літератури є значна кількість колективних проєктів (антологій, збірок оповідань тощо), здійснених групою перекладачів. У складі цих творчих колективів є викладачі і студенти, досвідчені фахівці й початківці, що дозволяє останнім розпочати свою перекладацьку діяльність з роботи над складними творами і отримати відповідні консультації. У таких проєктах беруть участь представники двох найбільших славістичних шкіл України (київської та львівської), разом працюючи над перекладом книги і створюючи спільне поле для рецепції.

Перекладачі сербської літератури в Україні часто виступають і в ролі її популяризаторів. Вони беруть участь у літературних вечорах, які відбуваються під час фестивалів, ярмарків, виступають у книгарнях найбільшої української мережі «Є». Нерідко вони є авторами передмов до творів сербської літератури, авторами й перекладачами інтерв'ю з сербськими письменниками, авторами рецензій та оглядів сучасної сербської літератури. Найбільш активними серед них є перекладачі, які поєднують переклад з діяльністю літературного критика, журналіста або письменника. Відзначимо, що поява серед перекладачів сербської літератури молодих, але вже визнаних і популярних письменників Андрія Любки та Катерини Калитко

підсилила зацікавлення українських читачів літературою сербів. Інтерес до творчості цих українських письменників породжує зацікавлення творами, які вони перекладають.

Останнім часом усе важливішим фактором рецепції літератури стає інтернет, зокрема – соціальні мережі. «Лідери думок» літературно-читацької спільноти значною мірою впливають на вибір літератури для читання своїх підписників і ФБ-друзів. Привертають увагу і нові стратегії візуальної оцінки твору – концептуальні фотографії з книжками, що сподобалися тощо. Позитивним рецептивним сигналом є увага з боку популярних блогерів та книжкових оглядачів, тому в контексті аналізованої проблеми відзначимо цікаві відео-рецензії на роман Горана Петровича «Крамничка 'З легкої руки'» Галини Сафроньєвої та Люди Дмитрук. Відеоблог Галини Сафроньєвої включає сюжети на різні теми, в тому числі – про варті уваги книжки. Представляючи своїм глядачам роман Петровича, колишня арт-менеджерка львівської книгарні «Є» наближає його до читачів, використовуючи порівняння з відомими кінофільмами, що може бути окремою темою для аналізу рецепції цього твору. Люда Дмитрук, висловлюючи свою думку про «Крамничку», вказує на позитивне враження від літературного вечора: за її свідченням, модераторка, літературний критик Ганна Улюра та перекладачка роману Алла Татаренко спрямували її рецепцію інакшими шляхами. Молода літературна оглядачка вказує на важливу роль презентацій та літературних вечорів для формування нових каналів читацької рецепції.

Крім формальних змін у рецепції і представленні сербської літератури в Україні варто зазначити зміни іншого характеру, пов'язані з позалітературними факторами. Якщо до 2014 року переклад сербської літератури був ключем до розуміння іншого народу, пошуком відповідей на загальнолюдські питання, з початком військових дій на сході України він великою мірою набув функцій дзеркала. Серед творів, які вийшли за останні чотири роки, є чимало романів про війну і повоєнний духовний стан людини. Українські читачі шукають у них відповідей на питання, що робити з війною, яка залишається всередині людини. Досвід учасника Першої світової війни М. Црнянського відображений у «Щоденнику про Чарноєвича», досвід учасника війни 90-х – у «Трьох картинах перемоги» З. Карановича, а у романі С. Срдича війна з'являється як тінь, від якої важко втекти. Українські журналісти запитували в цих письменників (які були в Україні в 2015, 2016, 2017 роках) не стільки про їхні твори, скільки про досвід переборення сербами воєнної травми. Романи Срджана Срдича та Звонко Карановича, разом з творами Міленко Єрговича та Меліни Камерич, є матеріалом для художнього і тематичного (інколи й соціально-психологічного) аналізу у статті Оксани Щур «Балканський нерв: книжки про війну в українських перекладах» (Щур 2015). Твори сучасних сербських письменників стають дзеркалом, у якому український читач хоче роздивитись своє обличчя.

ЛІТЕРАТУРА:

Ајдачић 2015: Ајдачић, Д. Многогласје украјинског портала ЛитАкцент о савременој књижевности. – **В:** Српска књижевност у украјинском ЛитАкценту. Ур. Д. Ајдачић. Београд: Алма, Културна мрежа “Пројекат Растко”, 9-20.

Ајдачић 2017: Ајдачић, Д. (уред.) Српска књижевност у украјинском ЛитАкценту. 2. доп. издање. Београд: Алма; Кијев –Темпора, 2017.

Ајдачић 2007: Ајдачић, Д. Украјинска србистика – истраживачи фолклора и књижевности. – **В:** Славистика, 11, 2007, 333-344.

Ајдачић 2005: Ајдачић, Д. Украјински преводиоци српске књижевности. – **В:** Славистика, 9, 2005, 372-380.

Айдачич 2010: Айдачич, Д. Українські переклади та перекладачі сербської літератури. – **В:** Славистичні дослідження: фольклористичні, літературознавчі, мовознавчі. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010, 13-32.

Айдачич та ін. 2005: Айдачич, Д. та ін. Сербські фольклор і література в українських перекладах і дослідженнях. 1837-2004. Київ: НБУВ, 2005.

Лобур, Моторний, Татаренко 2014: Лобур, Н., Моторний, В., Татаренко, А. Мости міжкультурної співпраці: з перекладацького досвіду кафедри слов'янської філології Франкового університету. – **В:** Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського, 24, 2014, 323-331.

Нахлік 2014: Нахлік, О. Рецепт збереження особистої та національної свободи від польського письменника Анджея Бобковського: українська рецепція воєнного щоденника «Війна і спокій». – **В:** Київські полоністичні студії, XXIV, 2014, 520-528.

Нахлік 2010: Нахлік, О. Українська перцепція та рецепція прози Чеслава Мілоша. – **В:** Київські полоністичні студії, XV, 2010, 443-457.

Остапчук 2016: Остапчук, В. Українські переклади Віслави Шимборської як рецепція: компаративний вимір. – **В:** Султанівські читання, 5, 2016, 118-127.

Савенець 2006: Савенець, А. Поезія в перекладі: «українська» Шимборська. Люблін-Житомир: Полісся, 2006.

Татаренко 2001: Татаренко, А. Магічно кружево кнѣга: Данило Киш у України. – **В:** Країна, 1, 2001, 155-161.

Татаренко 2006: Татаренко, А. Милорад Павић и његови украјински читаоци. – **В:** Летопис Матице српске, 478, 4, 2006, 690-699.

Татаренко 2003: Татаренко, А. Рецепція творчості Мілорада Павича в Україні. – **В:** Проблеми слов'янознавства, 53, 2003, 113-119.

Татаренко 2002: Татаренко, А. Сусрет култура на граници миленијума или Украјински излет српске књижевности. – **В:** Свеске, 64, 2002, 137-143.

Щур 2015: Щур, О. Балканський нерв: книжки про війну в українських перекладах. – **В:** <http://litakcent.com/2015/07/23/balkanskyj-nerv-knyzhky-pro-vijnu-v-ukrajinskyh-perekladah/> (відвідано 29.03.2018.)

Paščenko 2017: Paščenko, J. Ukrajinska recepcija hrvatske i srpske književnosti tranzicijskog razdoblja. – **В:** Tranzicija i kulturno pamćenje. ured. V.Karlič, S.Šakić, D.Marinković, Zagreb: Srednja Europa, 81-92.

Paščenko 2010: Paščenko, J. Ukrajinsko-hrvatske književne poredbe. Split: Književni krug, 2010.

Paščenko 2004: Paščenko, J. Ukrajinsko-srpske veze u doba baroka. Banja Luka: KPUU „Taras Ševčenko”, 2004.

Інформація про автора:

Алла Татаренко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології ім. проф. Іларіона Свенціцького Львівського національного університету ім. Івана Франка.

e-mail:

alla.tatarenko@gmail.com

МЕТОДИКА

ЕЗИКОВА ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В ОБУЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРИ ПО УКРАИНСКИ ЕЗИК

Лилия Златанова Желева

Annotation: The subject of the present article is the language difficulties that Bulgarians encounter when learning the Ukrainian language. Some of the most common language interferences these difficulties cause are classified and listed. The article may be useful for Ukrainian language teachers, students, linguists and methodologists.

Keywords: language difficulties, language interference, learning Ukrainian as a foreign language, Ukrainian studies, Ukrainian language, Bulgarian language, second language acquisition

В обучението по украински език българите срещат характерни трудности на всички езикови нива: фонетично, морфологично, лексикално, синтактично и стилистично.

Целта на настоящата статия е да класифицира езиковите интерференции, породени от специфичните трудности в обучението по украински език на българи.

Настоящата статия се придържа към трактовката на Вайнрайх за езикова интерференция, според която случаите на отклонения от нормите на който и да е език, които се проявяват в речта на хора, които владеят повече от един език, се смята за езикова интерференция (Вайнрайх 1979: 22).

Самото понятие „езикова трудност“ е твърде общо и представлява, преди всичко, психолингвистична категория (Гринчишин 1989: 3). По тази причина „не винаги може да се намерят научно коректни и обективни критерии за причисляване на едни или други езикови факти към т. нар. „езикови трудности“.“ (Гринчишин 1989: 3).

Обект на настоящата статия е езиковата интерференция в обучението на българи по украински език. Украинският език е близкородствен на българския, което обуславя високата степен на „взаимопроникване на взаимодействащите езици в сравнение с двуезичието на неродствени“ (Хаджиева 1995: 5).

По-долу се извеждат повсеместните трудности за българи, които изучават украински език като чужд и предизвиканите от тях интерференции. Емпиричният материал е ексцерпиран от над сто диктовки, писмени и контролни работи на изучаващи украински език българи. За нуждите на анализа са подбрани типични примери за интерференция, които не са представени статистически, но илюстрират трудностите на всички езикови равнища. Ще се опитаме да класифицираме

езиковите трудности в няколко категории: (1) Фонетични и ортографични трудности, (2) Морфологични трудности, (3) Лексикални трудности, (4) Синтактични трудности и (5) Стилистични трудности.

1. Фонетични и ортографични трудности

Българските студенти, които изучават украински език, нямат съществени затруднения при изговарянето на звуковете от украинската азбука, за разлика, например, от студентите от Конго, Камерун, Гана, Сенегал, които „трудно изговарят звуковете [шч], [з], [ч], [х], [ш].“ (Масицка 2014: 28).

Със следните фонетични и ортографични трудности се сблъскват често българите, които изучават украински език:

1.1. Различаване на звуковете [г] и [х]

За българските студенти е по-трудно различаването на звуковете [г] и [х], отколкото на [г] и [г]. Примери за думи, при които се наблюдава тази интерференция са: *довгий, галушки, холодний, голодний, тягти, захистити, лихий, хай, гай, подих, хмара, одягати, гаптувати.*

1.2. Различаване на звуковете [і] и [и]

Примери за думи, при които се наблюдава интерференция в избора между буквите „і“ и „и“ са: *відомий, Борис, кітнути, кітка (голяма честотност), матері, дослідження, межі, сидіть, нові, річка, воні, відповідати, варенічки, купів, Дніпро, приніцип, красивій, всіх, старі, жидівський, Кітай, щасливій, господарі, червоніти, дінамічний, зберігати, шімпанзе, Кітай, Амеріка, такі, урочістий, архітектурний, вроділивий, викидіти, романість, реаліний, існітитут, народітися, житіти, ріса, телевізор, збірати, зрозуміти, псіхіка, синхронізація, традиіція, світити, важливій.*

1.3. Различаване на звуковете [и] и [е]

Примери за думи, при които често се наблюдава трудност в избора между „и“ и „е“ са: *люди, дітячий, Хрещатік, несете, несемо, учітімутъ, створення, посілати, озирнітися.*

1.4. Различаване на звуковете [о] и [у]

Думата, при която най-често се наблюдава трудност в избора между „о“ и „у“ е *будувати.*

1.5. Разграничаване на твърдост и мекост на съгласни

Сред примерите за думи, при които често се изпуска знакът за мекост „Ь“ са: съществителни имена (*учитель, учителька, князь, молодь, смерть, рівень, різьба, цяцька, джміль, людьми), числителни имена (*нульовий, восьмий, шість, п'ять, мільйон), прилагателни (*сільський, маленький, спеціальний, загальний), топоними и националности (*Прип'ять, український, болгарський, німецький, Бельгія, іранець), някои съществителни имена от женски и среден род множествено число в родителен падеж (*вулиць, княгинь; питань), глаголи от 3 л. ед. ч. (*ходіть, становіть*), предлогът *крізь* и други.*****

1.6. Отбелязване на твърда съгласна пред [j]

Думи, в които се наблюдават колебания у студентите при употребата на апостроф са: *дев'ятий, дев'яносто, дев'ятсот, дерев'яний, пам'ятати, морквяний, свято*.

1.7. Ударение

Както Т. Масицка отбелязва, нормите за удареност и интонация на изказването регулират мястото на ударение в отделни групи думи и граматически форми, индивидуални варианти на основните интонационни структури, които, на свой ред, са определени практически и исторически: *помилка* и *помилка*, *простий* и *простий*, *весняний* и *весняний*, *завжди* и *завжди*, *ясний* и *ясний*, *висіти* и *висіти*, *алфавіт* и *алфавіт*, *також* и *також*, *байдуже* и *байдуже*, *корисний* и *корисний* (възможно е двояко ударение), но *обід* и *обід*, *радій* и *радій*, *плачу* и *плачу*, *дзвони* и *дзвони*, *вигода* и *вигода*, *орган* и *орган* (промяната на ударението създава друго лексикално значение на думата). (Масицка 2014: 29).

Класификацията на интерференциите при ударението, публикувана в „Словник труднощів української мови“ (Гринчишин 1989: 4 – 7) важи както за носителите на украинския език, така и за българите, които го изучават. Класификацията включва интерференция при ударението в следните категории:

- лични глаголни форми: *ходжу*, а не *ходжу*; *ходимо* (изявително наклонение, 2 л. мн. ч.) и *ходімо* (повелително наклонение, 1 л. мн. ч.)
- съществителни имена, които при словообразуване местят позицията на ударението си: *жінка* – *жінки*
- думи, при които ударението има смислоразличителна функция: *замок* (*замък*) – *замок* (*ключалка*)
- съществителни имена след числителни: *брати* – два *брати*; *сестри* – три *сестри*
- думи, при които ударението зависи от наличието или отсъствието на предлог: *мене* – *до мене*, *мені* – *при мені*
- думи с двояко ударение: *завжди* – *завжди*
- други: *каталог*, *кілометр*

1.8. Запетая

Единствената, може би, пунктуационна интерференция, която допускат българите, изучаващи украински език, е при употребата на запетая.

Интерференциите при употребата на запетая най-вече произхождат от факта, че в българския език пред въпросителните местоимения не се пише запетая, а само пред относителните, докато в украинския език тези местоимения са въпросително-относителни, т.е. в простото изречение са въпросителни, а в сложното – относителни. Различават се по роля, а не по форма и поради тази причина се бъркат.

Най-често запетая се пропуска пред „що“, „щоб“ и „як“, „коли“ и др.

Интерференции при употребата на запетая се наблюдават и при вметнати изрази (*наприклад, на мою думку, по-перше, по-друге*), които, както на украински, така и на български, обикновено се отделят и от двете страни със запетая.

2. Морфологични трудности

Основните морфологични трудности, които срещат българските студенти в обучението по украински език, са при:

2.1. Падежната система на украинския език

Един от най-големите препъникамъни за българите, които изучават украински език, е падежната система.

От една страна, трудност представлява изборът на подходящо окончание при:

2.1.1. форми за м.р. ед.ч. в родителен падеж („а“ или „у“): *апарата – апарату, терміна – терміну*

2.1.2. форми за мн. ч. родителен падеж: *болгар, громадян, селян, циган*

2.1.3. паралелни падежни форми: *вуса – вуси, губ – губів, сосон – сосен*

2.1.4. форми за именителен падеж единствено и множествено число: *болгарин – болгари* (а не *болгарини*), *росіян – росіяни, татарин – татари*

2.1.5. числителни имена: *сім – сьома, сімома; п'ятдесят – п'ятдесяти; два – двоє*

2.1.6. четвърто склонение: *курча – курчата, теля – телята, поросля – порослята*

От друга страна, изучаващите украински език българи изпитват затруднения при избора на подходящ падеж. За това ще стане дума в раздела за синтактични трудности. Това затруднение остава дори след като окончанията вече са научени. Основната причина за това е липсата на категорията падеж в българския език. Разбира се, за останалите славянски народи тази категория не представлява трудност в концептуален план.

2.2. Избор на предлог

Наблюдават се трудности при избора на подходящ предлог. Най-често се срещат интерференции при конструкции с предлозите:

2.2.1. від / ніж / за

2.2.2. поза / за

2.2.3. для / про / за

2.3. Определяне на род при:

2.3.1. думи, които на български са в един род, а на украински – в друг: *адреса* (укр., ж.р.) – *адрес* (бълг., м.р.); *відпустка* (укр., ж.р.) – *отпуск* (бълг., м.р.)

2.3.2. несклоняеми съществителни: *інкогніто, поні*

2.3.3. абривиатури: *МВС, УАН* и др.

2.3.4. дублетни родови форми: *зал – зала, теза – тезис*

2.4. Формиране на свършен и несвършен вид

Въпреки че в концептуален план категорията вид е позната на българите, се наблюдават трудности при образуването на формите за свършен и несвършен вид на украинските глаголи. Някои примери, илюстриращи тази трудност са видовете двойки: *створити* – *створювати*, *назвати* – *називати*, *летіти* – *літати*.

2.5.Отваряне и затваряне на сричката

Примери за глаголи, на които е добре да се обърне внимание заради честотата на интерференции при формирането на мъжки род в минало време, са *везти* (*віз, везла, везло, везли*) и *носити* (*ніс, несла, несло, несли*).

3. Лексикални трудности

3.1. Междуетикова омонимия

Интерференционните явления, които междуетиковите паралели от омонимичен характер предизвикват, се явяват пречка в комуникацията и водят до грешки в речта и в нейното разбиране. Това се отнася както до ежедневната комуникация, така и до средствата за масова информация, преводите на научни и художествени текстове. (Лемшченко 2013: 81).

Според Е. Крейчова факторите, които пораждат междуетикова омонимия, са лингвистични и екстралингвистични социални фактори (Крейчова 2016: 45).

Думи, които често се бъркат поради междуетикова омонимия са: *косичка* (бълг. *плитка*), *гора* (бълг. *планина*), *година* (бълг. *час*), *майка* (бълг. *потник*), *брак* (бълг. *липса*), *машина* (бълг. *кола*) и др.

Овластяването на този пласт лексика е сложно най-вече в началото на обучението по украински език.

3.2.Междуетикова синонимия

Междуетикови синоними (еквивалентни единици, тждествени единици, аналози, паремийни еквиваленти) са думи, които частично или напълно си съответстват. Наличието на голям общ лексикален фонд при близкородствени езици би могло да служи за основа при формирането на базов речников запас в началното чуждоезиковото обучение. Междуетикова синонимия възниква и от интернационализми. Друг тип междуетикови синоними са думи с еквивалентно звучене и еднакви само в едно от значенията си.

Трудност при междуетиковата синонимия често се наблюдава в устния превод, когато напр. българският студент се опитва да се сети за съответната дума на украински и забравя, че тя звучи по подобен начин на български. В писмен текст трудност представлява различното изписването на иначе подобни по звучене думи – напр. *начальство, таксі, дані* (укр.) – *началство, такси, данни* (бълг.).

Интерференции, породени от междуетикова синонимия се срещат сравнително по-рядко, отколкото такива, възникнали под влияние на междуетикова омонимия.

3.3. Пароними

Пароними са думи, които по форма си приличат с други думи, но се различават по смисъл. Пример за пароними, които българите понякога бъркат са: *адрес (обръщение) – адреса (местоживеење)*.

3.4. Подбор на думи

Понякога студентите срещат трудности при подбора на правилен синоним – напр. *іти, ступати, крокувати, марширувати, чимчикувати, пертися* и т.н. Според Т. Масицка отклоняването от лексикалните норми в устната практика на чуждестранните студенти се обуславя преди всичко от незнанието на лексикалното значение на думата и отсъствието на знания за синонимичните редици (Масицка 2014: 30).

Пример за колебание при подбора на думи са синонимни редове като: *білет – квиток; взаємини – відносини – стосунки, лише – тільки, гарний – добрий, весь – цілий, після – потім*.

4. Синтактически трудности

Както в българския, така и в украинския език нормите на синтаксиса определят правилното конструиране на простите и сложните изречения. На практически занятия е добре да се обърне внимание на сложните съставни конструкции: „*Коли ми гуляли містом, ішов сніг.*“ (а не „*Гуляючи містом, ішов сніг.*“), „*Сестра попросила брата купити їй книгу.*“ (а не „*Сестра попросила брата купити собі книгу.*“), „*Мама, відчинявши двері, запросила гостей до хати.*“ (а не „*Відчинявши двері, мама запросила гостей до хати.*“ (Масицка 2014: 30).

Най-голямото препятствие за българите, изучаващи украински език се явява управлението на падежи. Най-често се бъркат следните падежни двойки: 1. винителен падеж и местен падеж, 2. родителен падеж и винителен падеж, 3. винителен и творителен, 4. родителен и творителен.

4.1. Изключително често вместо винителен падеж след глагол за движение изучаващите украински език българи пишат местен падеж и обратното. Например: „*Астронавт прибув на міжнародній космічній станції*“ (вм. міжнародну космічну станцію); „*Головні заходи пройшли на знаменитий пляжі*“ (вм. знаменитому пляжі) *Копакабана.*“; „*Веселка з'явилася на небі*“ (вм. на небі); „*Вони познайомилися у новорічній ночі*“ (вм. новорічну ніч).“; „*Я працював на комп'ютері*“ (вм. на комп'ютері).“

4.2. Родителен падеж и винителен падеж:

4.2.1. Категорія одушевеност / неодушевеност на съществителните имена в украинския език представлява трудност за българските студенти в случаите, когато трябва да се склонят одушевени съществителни имена от мъжки род във винителен падеж, тъй като формите съвпадат с тези за родителен падеж, а не с тези за именителен.

4.2.2. Правилото да се употребява родителен падеж при отрицание често бива пренебрегвано дори и на по-късен етап в обучението по украински език: „*Він ніколи не бачив ~~її~~ жінку*“ (вм. цієї жінки).“

4.3. Управлението на предлозите „під“ и „за“ обуславя интерференциите, свързани с употребата на винителен и творителен падеж. Например:

4.3.1. предлогът „під“: „*Батьки поклали подарунки під ~~ялинкою~~* (вм. *ялинку*).“ . Въпреки че предлогът „під“ като правило се използва с творителен падеж, когато има глагол за движение пред него, съществителното след предлога следва да е във винителен падеж.

4.3.2. предлогът „за“: „*Ця споруда збудована ще за ~~радянськими часами~~* (вм. *радянських часів*).“; „*Вони перебувають за ~~меж~~* (вм. *межами*) *країни*.“ .

4.4. Родителен падеж и творителен падеж:

4.4.1. предлогът „з“: „*план з ~~масштабним заселенням~~* (вм. *масштабного заселення*); „*Угоду з ~~Туреччини~~* (вм. *Туреччиною*) *підписано*.“ .

Частен, но много важен случай при управлението на украинските падежи е конструкцията „*Мені треба*“, където местоимението погрешно се поставя в именителен вместо в дателен падеж под влиянието на аналогия с българската конструкция „*Аз трябва да*“.

Р. Железарова отбелязва, че в начална степен на обучение грешките са резултат от недостатъчно усвояване на граматичната система на съответните езици, като най-често се наблюдава неправилна интерпретация на значението и употребата на падежните форми (Железарова 2016: 13).

5. Стилистични трудности

Както в българския език, така и в украинския език стилистичните норми определят избора на думата или синтактичната конструкция спрямо условията на общуване и стила на изказването. Така например, от синонимите *мовознавець*, *лінгвіст*, *мовник* първите две лексеми се използват в научния стил, а лексемата „*мовник*“ най-вече се употребява в разговорния и в художествения стил (Масицка 2014: 30).

Българските студенти понякога пропускат някои украински думи поради аналогия с българския. Пример за подобна интерференция се наблюдава в изрази като „*Не думая, що*“ вместо „*Я не думая, що*“, което е допустимо най-вече в разговорния стил на украинския език.

С представената класификация се съгласяваме с твърдението на Е. Хаджиева, че интерференцията обхваща всички нива на езика (Хаджиева 1995: 5).

Най-често срещаните трудности в обучението по украински език на българи са разграничаването на гласните „и“ и „і“, съгласните „г“ и „х“, избирането на подходящ падеж и подбора на думи. Вероятни причини за допускане на изброените интерференции са: влияние на родния език (външноезикова интерференция), влияние на вече усвоени умения в областта на украинския език (вътрешноезикова интерференция), аналогия и други.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Вайнрайх 1979: Вайнрайх У. Языковые контакты, Киев, 1979.

Гринчишин 1989: Гринчишин Д. Словник труднощів української мови. Київ, 1989.

Железарова 2016: Железарова, Р. Лингвистични проблеми и грешки в превода от славянски езици на български. Силует, София, 2016.

Лемшченко 2013: Лемщенко, І. Міжмовні омоніми у навчанні української мови як іноземної російськомовних студентів-нефілологів – В: *Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних студентів*. ред.: М. С. Кулик, І. Б. Зарубінська, М. М. Бондарчук, Київ, 2013, 80 – 82.

Масицка 2014: Масицька Т. Значення мовних норм у процесі вивчення української мови як іноземної. – В: *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Львів, 2014, брой 9, 28-33.

Хаджиева 1995: Хаджиева Е. Интерференция между сродни езици в психолінгвистичен план. Международно социолінгвистическо дружество, София, 1995.

Информация за автора:

Лилия Желева – асистент

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Катедра по славянско езикознание

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

email: lilia.zheleva@slav.uni-sofia.bg

ИСТОРИЯ

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ КОРОЛІВСТВА РУСІ XIII–XV СТОЛІТЬ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Мирослав Волощук

Анотация: В статията се анализират опитите за институционализиране на кралството Рус (*Regnum Russiae*) от края на XIII – началото на XV в., предпоставка за което става коронацията на Данило Романович в края на 1253 г. в гр. Дорогочин. Институционализирането на кралството по различни причини така и не е завършено нито по време на управлението на децата му, нито на внуците му. *Regnum Russiae* съществува до началото на XV в. като термин, но без собствен сакрален и правов пълнеж.

Ключови думи: институционализиране, крал на Рус, кралство Рус, Данило Романович, инсигнии на властта, свещени реликви.

Усунення від влади 4 вересня 476 р. германським воєначальником Одоакром († 493) останнього західного римського імператора Ромула Августула († бл. 507) та відправлення імператорських інсигній до Константинополя відкрило оселеним на велетенських теренах колишньої імперії *gentibus* нагоду творити власні династичні держави. Усі вони взувалися на римські взірці, зокрема й у титулатурі. Піком розвитку такого наслідування стало Різдво 800 р., коли, з метою відновлення імператорських традицій Заходу, римський папа Лев III († 816) коронував франкського короля Карла († 814) імператорською короною. Незважаючи на протидію цьому актові збоку володарів Східної Римської імперії (Візантії), із поділами спадщини Карла впродовж IX ст., 962 р. імператорську гідність все таки набув представник Саксонської династії східнофранкський король Оттон I († 973). Сусідні *gentes* на цьому тлі систематично потрапляли до сфер інтересів як папства, так і західних імператорів, періодично отримуючи з їхніх рук королівські корони, іменуючись у латиномовних джерелах терміном *rex*. Помазання нового володаря на королівство означало входження „до сім’ї“ християнських народів Європи із правом передання титулу та земель у спадок.

Слов’янський світ перебував на перетині впливів усіх трьох сил (східного і західного імператорів та папства), їхні правителі титулувалися на свій характерний для кожної з країн спосіб, систематично у різний спосіб контактували із західним світом, де чудово знали про добре розвинуті міські центри Сходу, зокрема й Руської землі. Місцева, скандинавська за походженням, династія Рюриковичів, добре знайома із грецькою (церковною і світською), слов’янською кирило-

мефодіївською та великоморавською традиціями, вживала *князівську* титулатуру. Уподібнюватися як угорський, а згодом, періодично, польський і чеський *королі* до західних суверенів хрещені зі Східної Римської імперії *руські князі* потреби не вбачали. Їх виховувало духівництво, книги, морально-етичні настанови, приклад та досвід переважно грецькі і болгарські з походження. Відтак нерідко на Балканах Рюриковичів у грецький спосіб називали *архонтами* (Алфьоров 2012: 52). Для Заходу ж вони залишалися самодостатніми правителями, нерідко упродовж X–XII ст. потрапляючи на сторінки джерел і під титулом *rex* – *король*. З погляду західного права вони такими звісно не були, адже не отримували від папи чи німецького імператора королівських регалій, не визнавали їхнього протекторату над собою, не були, звісно, помазані на королівство.

За хронологією впродовж X – початку XIII ст. *Королями* і *гегемонами* (на грецький манер) на Русі називали київських володарів Ігоря Рюриковича († 945), Володимира Святославовича († 1015), Святополка Ярополковича або Володимировича († 1019), Ярослава Володимировича († 1054), Святослава († 1076) і Всеволода († 1093) Ярославовичів, Ярослава Святославовича († 1129), київського та волинського володаря Ізяслава Мстиславовича († 1154), Ярослава Володимирковича з Галича († 1187) та Романа Мстиславовича – волинського та галицького володаря († 1205) та ін. (Назаренко 2001: 518–519; Вогоń 2010: 84–85; Майоров 2011г: 549–570). Титул *rex*, яким вище перелічених осіб час від часу ушанували іноземні західні автори, радше свідчив про прийнятну для західної традиції формулу означення впливового суверена. Означені ж руські князі були добре знані за межами власних земель через матримоніальні зв'язки, як союзники, впливові політики та воєначальники. Інтереси деяких з них на Заході сягали Франції, Священної (Німецької) імперії і англосаксонських королівств у Британії.

Натомість інша група Рюриковичів отримували королівські титули з рук пап ще від другої половини XI ст. Першим з них став син Ярослава Володимировича Ізяслав († 1078), одружений із донькою польського короля і князя Мешка II Ламберта († 1034) Гертрудою († 1108). Видатний політик та церковний діяч XI ст. Григорій VII († 1085), скориставшись складною ситуацією в землях Рюриковичів, ушанував його королівським титулом *Rex Ruscorum* (тобто король русі/русинів). Ізяслав Ярославович, натомість, шукаючи підтримки понтифіка задля повернення київського престолу, мусів, мабуть, погодитися на якісь умови підлеглості. Однак до Рима він не прибув, відправивши туди сина Ярополка († 1086). Той спеціальною папською буллою 17 квітня 1075 р. отримав від понтифіка королівський титул і протекторат на руські землі (Documenta 1953: 5–8). Коронацію князя Ярополка могли інспірувати й наслідки так званої схизми 1054 р. Із поверненням Ізяслава до Києва 1077 р. „королівська традиція“ на Русі не прижилася. Доля ж папської булли невідома.

Політична доцільність коронування руського князя на рубежі XII–XIII ст. поступово „визрівала“ у Галицькій землі, де чималий вплив зберігали угорські Арпади, з 1205 р. – із титулом *Galitiae Lodomeriaeque Rex*, переданим у XVI ст. у спадок Габсбургам (Frimova 2005: 62–73). Протягом 1215–1241 рр. титулами *Rex Ruthenorum* і *Galitiae Rex* при підтримці римських

пап володів угорський принц Коломан († 1241) (Прохазкова 2016: 208–212; Font, Barabás 2017: 42). Для його конкурентів з династії Романовичів традиції „Старої Європи“ також не були чужими.

Зокрема бабцею князя Данила Романовича († 1264) була польська княгиня Агнешка († після 1182), а батька – Романа Мстиславовича добре знали при західних дворах. Дитячі роки юний Данило провів в угорському королівському середовищі, де набув необхідного досвіду і знань, потрібних для управління державою. Повернувши колишні землі батька до своїх рук, він, без перебільшення, перетворився на одного з кількох найсильніших володарів Русі. Однак монгольське вторгнення 1238–1242 рр. та принизливий візит Данила Романовича 1246 р. до хана Бату († 1255 або 1256) інтенсифікували переговори з понтифіками, зокрема Інокентієм IV († 1254), від якого, за посередництвом угорського короля Бели IV († 1270), руський князь очікував підтримку задля звільнення своїх теренів з-під тиску кочівників. Умовою надання такої у формі організації хрестового походу мало стати його коронування та визнання папського протекторату, що й сталося десь наприкінці 1253 р. (можливо, на Різдво) у Дорогочині. Коронування описане у літописі (хроніка Романовичів) (Chronica 2018: 350–351), а титулатура Данила znana з папських булл та інших різнопланових джерел середини XIII–XV ст. (Preußische Urkundenbuch 1882: 221–222; Dąbrowski 2008a: 64–75; Dąbrowski 2008b: 109–122; Майоров 2011b: 187–192; Паршин 2018: 48–49, 51, 191, 275–277). За словами ж сучасного російського історика Олександра Майорова, для князя це було не перше прийняття королівського вінця, адже між 1235–1237 рр. такою честю його ушанував німецький імператор Фрідріх II Штауфен († 1250) (Майоров 2011b: 656–660). Хоча ми не згодні з позицією автора, контраргументація котрої вимагає окремої публікації, сам факт, приведений О. Майоровим, вкотре засвідчує періодичне вживання на Заході до різних руських князів окреслення *rex*.

Проблема № 1 – титулатура.

У Європі постало королівство Русі (*Regnum Russiae*), подальша інституалізація якого тепер залежала від великої кількості факторів, зокрема традиції вживання в офіційній документації наступниками Данила Романовича титулу *rex*. Втім контекст та зміст використання цього титулу вже за життя Данила виглядали до кінця неясними. Наприклад молодший брат Василько († 1269), який ніколи коронованим не був, у папських посланнях, адресованим обом Романовичам ще з 1246 р., титулувався королем (Documenta 1953: 30, 33, 35–36, 38–42, 50–51). На превеликий жаль, ми досі не маємо жодного офіційного акту самого Данила Романовича. А тому можемо лише припускати, що його канцелярія під час листування з папами вживала щодо нього означення *rex*, як це потім віддзеркалювалося у відповідях понтифіків. Натомість Лев († 1301), якого у західному історіописанні титулували королем (Ebendorfer 1967: 146; Cronica 2003: 78), у офіційному діловодстві використовував формулу *син короля Данила* (Купчинський 2004: 138, 529–530, 552, 569). Його син Юрій I († 1308) за єдиною уцілілою маєстатичною печаткою

титулувався *Rex Rusie, Princeps Ladimerie* (Купчинський 2004: 147–148). Останні ж представники династії „за мечем“ Лев II та Андрій – *duces totius Terrae Russiae, Galiciae et Ladimiriae* (Купчинський 2004: 150–151, 156, 160). Їхній наступник, що належав до династії Романовичів „за кужелем“, Юрій II († 1340) за офіційними документами відомий як *Dux Russiae; Dux terrae Russiae, Galiciae et Lodomiriae; Dux totius Russiae Minoris* та зрідка – *Rex Russiae* (Купчинський 2004: 147–148, 169, 172, 178, 185, 190). Зі смертю володаря спадщину Романовичів та їхні титули мусили якось розподілити сусідні династії, що були їхніми ближчими чи дальшими родичами. Оскільки угорські королі з династії Анжу успадкували від своїх попередників Арпадів титул *Galitiae Lodomeriaeque Rex* (Gy. Kristó 1990: 175), їхні династичні амбіції географічно сягали не далі окреслених титулом земель. Литовський князь Любарт Гедимінович († 1383) був *князем Луцьким и Володимирским* (Грамоти 1974: 20). Відтак успадкуванням королівського титулу Романовичів зайнявся їхній дуже далекий родич король Польщі Казимир III († 1370), декілька разів за життя іменуючись *Rex Polonie et Russie* (Zbiór 1969: 111), хоча частіше – *Russieque dominus et heres* (CDPoloniae 1858: 226, 253, 278, 282, 284, 288–289, 294, 298, 301, 305; Zbiór 1969: 121). Ми переконані, що при його дворі та в інтелектуальних колах постійно шукалися грамотні легітимні інструменти *translatio regni Russiae* в тіло *Regni Poloniae*, втім чіткої титулярної відповіді на це не було. Прихід у Польщі до влади 1370 р. Людовіка I († 1382) на деякий час послабив напругу у цих питаннях. З елементами деякого суверенітету, втім васалом династії Анжу у Львові під відомим з часів Казимира III титулом *terre Russiae dominus et heres* впродовж 1371–1378 та 1385–1387 рр. залишався Володислав Опольський († 1401) (Sperka 2012: 291), „за кужелем“ – також далекий родич Романовичів. Угорські королі, натомість, продовжували вживати стару титулатуру *Galitiae Lodomeriaeque Rex* (CDPatrius 1865: 123), котра не трансливала королівських амбіцій щодо всієї Русі. Зі смертю Людовіка та розподілом його спадщини між доньками Марією († 1395) в Угорщині та Ядвігою († 1399) в Польщі *руська* частина титулу Романовичів – *suprema et heres Russie*, корелюючись із титулом Володислава Опольського, потрапила до титулу Ядвіги (Zbiór 1969: 225), а після заміжжя – до її чоловіка Володислава II (Ягайло, † 1434) (CDPoloniae 1858: 344, 353, 357, 370). З певних причин, про які варто сказати окремо, він та його нащадки, представники династії Ягеллонів (1386–1573), не апелювали до королівських амбіцій Русі, вживаючи титул *Russieque dominus et heres*. При цьому вони залишалися королями суто Польщі – *rex* або *regina Poloniae* (Zbiór 1962: 285; Zbiór 1969: 242; Zbiór 1970: 357). Інші землі, на котрі розширювалася влада династії аж до XVI ст., королівською титулатурою із цілком зрозумілих причин не окреслювалися.

Чому ж, за наявності від середини XIII ст. концепту *Regnum Russiae*, Ягеллони та їхні наступники на престолі королівства Польщі жодним чином не віддзеркалювали руські королівські амбіції?

Формування впродовж VI–XI ст. королівських традицій інших країн, що завжди взувалися на римську спадщину та наповнювалися якісно новим християнським змістом, передбачало наявність певних інсигній влади, священних реліквій, спрямованих підкреслити гідність династа, ознаки і символ його влади. Переважно такими були скіпетр, держава, королівська мантия, коронаційний меч, іноді навіть відповідне взуття, часто виняткового кольору, забарвлення, узору. Однак найважливішою з інсигній була спершу діадема, а згодом корона, спеціально виготовлена та привезена для врочистої першої та подальших інтронізацій. Вона разом з іншими священними предметами завжди зберігалася у добре захищеному місці (королівській скарбниці) та використовувалася лише під час дуже вагомих подій, наприклад, коронаційних дійств. Найближчим для руських князів прикладом такої корони слугує спеціально виготовлена у середині XI ст. при константинопольському дворі корона угорських королів (так звана *Sacra Corona*), надіслана вперше для коронування 27 квітня 1077 р. Володислава I († 1095). За часів *interregnum* символічність корони дозволяла елітам навіть „від її імені“ правити країною, очікуючи обрання нового короля. Світські інсигнії влади, задля підкреслення особливого авторитету та впливу династа, обов’язково мусили поповнюватися священними, переважно найбільш цінними реліквіями, що сягали своїм корінням в часи життя і діяльності Ісуса Христа, Діви Марії та їхнього найближчого оточення. Такими переважно були предмети супроводу Страстей Христових – частини Животворящего Хреста, Мандаліон, Терновий Вінець та його фрагменти, спис Лонгина, пояс Богородиці тощо, а згодом – мощі святих та чудотворні ікони. Тогочасні володарі за ними буквально полювали, хоча до моменту взяття учасниками IV Хрестового походу 13 квітня 1204 р. Константинополя, більшість найвизначніших реліквій зберігалася саме тут. Добре відомо, що 16 квітня 1340 р. Казимир III, скориставшись раптовою смертю Юрія II, із невеликою, як пишуть Малопольські аннали та аннали Траски XIV ст., кількістю військ, вступив у Львів, де „здобув велику здобич зі срібла, золота, дорогоцінного каміння скарбниці древніх володарів, серед яких були деякі золоті хрести, особливо один, у якому містилася значна частина з дерева хреста Господнього, дві розкішні корони і дуже красива туніка, а також і прикрашене коштовним камінням золоте крісло“ (Rocznik Traski 1872: 860; Rocznik Malopolski 1961: 200). Атрибувати описані регалії можна, хоча досі неясно, кому ж належали обидві корони. Одна з них – певне Данилові Романовичу. Красива туніка – вочевидь інтронізаційна мантия, а „прикрашене коштовним камінням золоте крісло“ – інтронізаційний престол. Не виключено, що ці регалії вживалися у Дорогочині. Загалом, окреслена проблема навіть в останній час вже не раз була предметом спеціальних студій (Майоров 2011г: 557–561; 619–632; Gil 2014: 27–42).

Однак як вибудовувалася традиція наступних коронацій та чи були такі взагалі – для істориків питання відкрите.

Проблема № 3 – місце коронування.

Постання нового королівства обов'язково передбачало коронування нового династа у чітко визначеному місці та храмі із дотриманням дуже докладної процедури (обряду) за участі відповідних архієреїв та присутності світських осіб. Достеменно відомо, що угорських королів з XI ст. коронували лише у кафедральному соборі Діви Марії Столичного Білгорода (Секешфехервар). Королями Польщі спершу ставали в кафедральному соборі Гнезна (кілька казусів впродовж XI–XIII ст.), а після 1320 р. – у Вавельському кафедральному соборі Кракова. Королями Чехії (Богемії) ставали у Празі. У Франції це відбувалося у Реймському кафедральному соборі, а в Англії – у соборі Святого Петра у Вестмінстері. У випадку королівства Русі доводиться лише здогадуватися щодо місця коронаційних врочистостей. Данило Романович з певних, досі дискусійних обставин, але, радше, як з огляду на татарську небезпеку так і з огляду демонстрації свого впливу сусідньому нещодавно коронованому у Новгородку литовському королю Міндовгу († 1263), коронувався у Дорогочині (точне місце і посвята храму – невідомі). Акт помазання на престол за присутності чималої кількості свідків здійснив папський нунцій у Прусії і Лівонії, легат Оппізо († 1291) (Chronica 2018: 350–351; Documenta 1953: 44). Це нагадувало європейські традиції коронування.

Однак, як справа виглядала після смерті Данила Романовича – ми не знаємо. Те, що Казимир III пограбував скарбницю Романовичів у Львові, – не факт, що королями Русі завжди (*sic!*) ставали саме тут. Наприклад Юрій II резидував більше у волинському Володимирі, де й був отруєний 21 березня 1340 р. (Grabowski 2012: 442). Досвід правління будь-яких тогочасних володарів засвідчував наявність у династії одразу кількох резиденцій-столиць. Одна з них слугувала коронаційним місцем із відповідним сакральним наповненням. Можна лише здогадуватися, що, як мінімум з огляду на пряму чи опосередковану залежність Романовичів від Чингізидів, таких помазань на королівство більше жоден із них не проводив або це відбувалося напів-таємно й не мало жодного публічного резонансу та глибокого сакрального змісту.

Проблема № 4 – інститут королеви.

Королева (*regina*) – обов'язковий елемент повноцінного формування та функціонування тіла королівства. Вона володіла особливими впливом і повноваженнями в країні, нерідко мала свою резиденцію, як, зокрема, угорські королеви, котрі резидували у Веспремі. Звісно, що кожен вінценосний чи невінценосний представник керівної династії одружувався задля продовження роду, бажано, звісно, „за мечем“. Відтак, якщо на момент помазання на престол претендент на королівство був одруженим, його дружину „приводили до влади“ за спрощеним обрядом. Якщо ж це відбувалося одночасно з весіллям – обряд відрізнявся додатковими врочистостями. За відсутності у королівстві короля (за умов смерті, наприклад) та наявності королеви, саме вона набувала тимчасових повноважень правління із титулом *короля* (*rex*). Так, зокрема, сталося з донькою Людовіка I Ядвігою, котра після смерті батька, як спадкоємиця його польської спадщини, очікуючи заміжжя, впродовж 1384–1386 рр. титулувалася *rex Poloniae* (Nikodem 2009).

Данило Романович на момент коронування 1253 р. був удруге жонатим, маючи у цьому шлюбі й дітей. Однак нам невідомо ні про помазання на правління його невідомої з імені литовської з походження дружини, ні про помазання відомих за іменами дружин його дітей, онуків та правнуків, серед яких не бракувало й знаменитостей. Так, дружиною князя Лева Даниловича була донька Бели IV Констанція († після 1287 або 1288), матір'ю котрої була Марія Ласкаріс († 1270) – донька нікейського імператора Феодора Ласкаріса († 1222) та його дружини Анни Комніної-Ангел († 1212) (Домбровский 2015: 371–372). Потреба, відтак, підкреслити свій статус, маючи таке різностороннє дуже глибоке вінценосне походження, виглядала на часі, особливо за умов інституалізації королівства Русі принаймні на рівні періодичного застосування у офіційній документації понтифіків та інших європейських монархів термінів *Ruthenorum Regnum* або *Regnum Russiae* (CDH 1832: 293; CDH 1834: 225, 261–262; Chronicon Budense 1838: 315–315, 318–319; Turgenev 1841: 83; Chronicon Dubnicense 1884: 183–184; Die Weltchronik 1994: 211).

Проблема № 5 – двір.

Невід'ємним атрибутом кожного короля був його двір, куди входили найближча родина, світські й церковні сановники, митці тощо. Це була так звана „мала“ і „велика родина“ із функціями дорадчого органу, втім, не без інтриг у власному середовищі. Двір короля Данила винятково взорувався на грецькі та угорські зразки, знайомі йому ще з дитячих років, проведених впродовж 1205–1213 рр. (з перервами) вочевидь у Столичному Білгороді. Цей досвід, як бачимо не тільки з літописної пам'яті (Buko 2017: 51–66), а й результатів ґрунтовних археологічних студій (Gołub 2008: 47–52; Buko 2012: 131–160; Gołub, 2013: 293–306; Jusupović 2016: 161–185), він намагався насамперед адаптувати у Холмі. Навряд чи можна було цього добитися у відверто ворожому Галичі чи волинському Володимирі – резиденції його молодшого брата Василька. Ставлення двору Романовичів до його королівських інспірацій читається краще, порівняно зі ставленням церковних архієреїв та ієрархів. Можливо це один із атрибутів королівства Русі, про який, принаймні за життя короля Данила, можна сказати більше за інші.

Втім із його смертю аспекти придворного життя, склад і походження еліт – знані погано або невідомі. Вочевидь існувало протиборство молодшої генерації зі старшою, в основі якого, мабуть, теж спроби деяких Романовичів продовжувати процеси інституалізації королівства Русі на західний манер із усіма подальшими конфесійними та іншими наслідками.

Проблема № 6 – роль Церкви.

Королівство, як явище західного (латинського) світу, могло існувати лише при чіткій співдії з органами церковної влади, опертими на світовий авторитет римських пап та залежними від них. Ґрунтовно вироблені у інших королівствах Європи традиції помазання королів на правління передбачали обов'язкове здійснення обряду одним із верховних архієреїв країни.

Угорських королів з XI ст. приводив на правління лише Естергомський архієпископ, англійських – архієпископ Кентерберійський, французьких – архієпископ Реймса тощо. Німецький король, щоб стати імператором Священної імперії, мусів здійснити паломництво до Рима, що майже завжди нагадувало військовий похід. Чітке дотримання усіх нюансів коронування було обов'язковим. За відсутності хоча б одного атрибуту частина еліти могла вважати обряд коронування таким, що не відбувся, а самого короля – нелегітимним. За неможливості коронування, наприклад, королів Франції у Реймсі, як це було впродовж 1421–1429 рр. під час окупації міста англійцями, Карл VII († 1461) мусив чекати на звільнення міста (Басовская 1985: 129). Двічі у лютому 1301 р. та 16 червня 1309 р. з недотриманням усіх необхідних умов коронувався претендент на угорський престол Карл Роберт († 1342). Лише третя коронація 27 серпня 1310 р. була визнана легітимною (Tóth, Szelényi 2000: 72–73). Вагомою проблемою, яка теж відтерміновувала постання *Regnum Poloniae*, став вибір місця коронації королів Польщі у XIV ст., яке хотіли здійснювати як у Гнєзно, так і в Кракові (Baszkiewicz 2008: 122, 140).

Активне листування Данила Романовича із папою Інокентієм IV впродовж 40–50-х рр. XIII ст. засвідчувало готовність понтифіка взяти майбутнього короля Русі під свою опіку, погодившись зберегти в церквах грецький обряд (*ritus graeci*). Князь і наближені йому архієреї мусили погодитися із цими умовами, бо інакше важко було б розраховувати на отримання королівських регалій та так очікувану допомогу проти кочівників. Під час коронування у Дорогочині мав би бути присутнім один із найближчих Данилові Київський митрополит і всієї Русі Кирило († 1281), хоча *expressis verbis* джерела про це не кажуть (Chronica 2018: 350–351). Чи виконував він під час помазання на престол якісь функції – невідомо, хоча літописець Романовичів вочевидь би про це згадав. Король Русі як людина із серйозною харизмою та поважним авторитетом, на якомусь етапі здається зміг переконати православний клір прийняти пропозиції папства. Однак нездатність у 50–60-х рр. XIII ст. чинити гідний опір номадам та якісь непорозуміння з Кирилом, можливо й у питаннях інституалізації королівства Русі (*sic!*), спричинили згодом переїзд того з Києва до Владимира на Клязьмі. Найближчі наступники митрополита не повернулися до Києва, чи нової столиці короля Данила у Холмі або його дітей і онуків у Львові, а обрали Москву. Це супроводжувалося й суттєвим погіршенням відносин Данила Романовича із папою Олександром IV († 1261), який, зокрема, в листі королю Русі 13 лютого 1257 р. навіть погрожував церковними карами (Documenta 1953: 49–50).

Не виключено, що на цьому тлі ініціатива створення 1302–3 р. Галицької митрополії мала ліквідувати певний вакуум церковної влади, зокрема й при подальшій інституалізації королівства Русі. Однак проблеми, з якими зіткнулася молода митрополія та її очільники, помножена не тільки на конфлікти з митрополитами Київськими і всієї Русі, а й кризою всередині держави Романовичів, не дозволяє нам зрозуміти, як в середовищі її духовництва сприймалися факти щонайменше вживання Юрієм I королівської титулатури. Брак джерел не дозволяє до кінця зрозуміти усіх церковних аспектів помазування на правління, взорованих на грецькі

імператорські традиції, болгарських царів чи сербських жупанів. Не зрозуміло до кінця, як це за участі православного духовництва відбувалося й у розгалуженій князівській родині Рюриковичів. Стосунки ж з римськими папами, які поступово занурювалися у кризу (ліквідація французьким королем Філіпом IV Красивим Ордену тамплієрів 1307 р. та переїзд понтифіків 1309 р. до Авіньйона), вже ніколи не були на такій позитивній хвилі, як за часів Інокентія IV.

Замість висновків.

Головними причинами незавершення процесів інституалізації королівства Русі у другій половині XIII ст. стала неспроможність Романовичів зберегти свої землі від загрози номадів. Данило Романович під час візиту до Бату 1245–1246 рр. визнав себе васалом хана (Chronica 2018: 290–293), вигравши час на активніший діалог з Інокентієм IV та коронування. Однак подальший тиск кочівників на країни „Молодшої Європи“ у другій половині XIII – середині XIV ст. не дала змоги завершити почате. Частина Романовичів потрапила під жорстку залежність Чингізидів, з ними налагодила співпрацю й частина руської еліти. Все це гальмувало інституалізацію королівства Русі, робило її половинчастою, залишаючи дієвим феномен *Regnum Russiae* хіба в джерелах.

Станом на середину XIV ст. цілком інституалізовані суверенні королівства Польщі і Угорщини зіткнулися із проблемою інтеграції неінституалізованого до кінця королівства Русі. Як термінологічне явище *Regnum Russiae* рефlekтувало у історіописанні та офіційній документації щонайменше до рубежу XIV–XV ст. (CDH 1837: 261–262; VMSI 1863: 347; Acta 1870: 18, 20–21), а тому можемо про нього свідчити, як хіба про *термінологічний факт*. Вочевидь там воно сприймалося синонімічно нейтральним зі змістового погляду поняттям *Russia, Rusia, Ruthenia* чи *terra Russiae*. Однак при дворі, насамперед, Казимира III, а згодом династій Анжу і Ягеллонів після 1340, а особливо 1349 р., мусили серйозно міркувати не тільки над аспектами династичної чи титулярної легітимізації інтеграції королівства Русі в тіло сусідніх корон (королівств), а й доцільності використання (чи невикористання) привласнених священних реліквій і символів королівської влади Романовичів у власних подальших коронаційних практиках. Однак, крім кількарязового окреслення Казимира III *Rex Polonie et Russie* (Sieradzki 1958: 501–502), за його іншими наступниками такої рвучкості навіть у вживанні королівської титулатури не було, не кажучи про застосування при коронуванні будь-якого наступного короля Польщі руських коронаційних інсигній. Ті ж, як точно відомо з джерел, зберігалися у скарбниці на Вавелі, періодично індексувалися та описувалися (Zbiór 1822: 68, 70–76), однак з часом, за незначними винятками, стали безповоротно втраченими.

Безболісне інтегрування частини спадщини Романовичів до тіла королівства Польщі значною мірою впродовж кінця XIV – початку XV ст. забезпечило визнання Володислава II сувереном значною кількістю місцевої еліти, яким той підтвердив земельні надання. Частина з них отримала місцеві уряди та перетворилася на урядників *землі Руської*, залишаючись такими

аж до Першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Завершення цієї інституційної інтеграції підсумувала адміністративна реформа 1434 р. та постання Руського воєводства (*Palatinatus Russiae*) (Urządnicy 1987: 7–8).

БІБЛІОГРАФІЯ:

Алфьоров 2012: Алфьоров, О. Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття за матеріалами сфрагістичної колекції о. Шереметьєва). – Сфрагістичний щорічник, 2012, № 2, С. 5–74.

Басовская 1985: Басовская, Н. Столетняя война 1337–1453. Москва, 1985.

Домбровский 2015: Домбровский, Д. Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.). Издание исправленное и дополненное. Санкт-Петербург, 2015.

Купчинський 2004: Купчинський, О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

Майоров 2011а: Майоров, О. Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат: у 2 т. Т. 2 : Політична та культурна спадщина, родина, династія. Біла Церква, 2011.

Майоров 2011б: Майоров, О. Звістка Ніколо да Кальві, капелана папи Інокентія IV, про коронацію Данила Романовича. – Княжа доба: історія і культура, 2011, Вип. 4, Львів, С. 187–192.

Майоров 2011в: Майоров, О. Новий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II. – Княжа доба: історія і культура, 2011, Вип. 4, Львів, С. 180–186.

Майоров 2011г: Майоров, А. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических у культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2011.

Назаренко 2001: Назаренко, А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001.

Паршин 2018: Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів, 2018.

Пешак 1974: Грамоти XIV ст. [Упоряд. М. М. Пешак.] Київ, 1974.

Прохазкова 2016: Прохазкова, Н. Титулатура короля Галичини Коломана (фрагмент дисертаційної роботи). – Галич. Збірник наукових праць, за ред. М. Волощука, 2016, Вип. 1, Івано-Франківськ, С. 208–212.

Acta 1870: Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej y Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie / w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. we Lwowie, 1870, T. 2.

Baszkiewicz 2008: Baszkiewicz, J. Odnowienie Królestwa Polskiego 1295–1320. Poznań, 2008.

Boroń 2010: Boroń, P. Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu. Katowice, 2010.

Buko 2012: Buko, A. Bizantyjskie odniesienia kulturowe wybranych odkryć wczesnośredniowiecznego Chełma i Stołpia. – Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowianie i ich sąsiedzi [red. K. Grądzawski i M. Dulnicz.] Brodnica – Warszawa – Olsztyn, 2012, S. 131–160.

Buko 2017: Buko, A. Kronika halicko-wołyńska i archeologia: przykład badań na Górze Katedralnej w Chełmie. – Materiały V Kongresu mediewistów polskich [pod red. L. Słupeckiego i in.] T. 1 : Recepcja i odrzucenie. Kontakty międzykulturowe w średniowieczu. Rzeszów, 2017, S. 51–66

Chronica 2018: Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana), wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł. – Monumenta Poloniae Historica. T. 16. Nova series: Kraków, Warszawa, 2017.

Chronicon Budense 1838: Chronicon Budense post elapsos ab editione prima et rarissima tercentos sexaginta quinque annos. [Ed. I. Podhradczky.]. Budaë, 1838.

Chronicon Dubnicense 1884: Chronicon Dubnicense. – Historiæ Hungaricæ fontes domestici. [Recensuit et præfatus est M. Florianus.] Quinquæ–Ecclesiis, 1884, V. 3: ad a. 1473. jun. 5.

CDH 1832: Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer, Budaë, 1832, T. 8, V. 2.

CDH 1834: Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer, Budaë, 1834, T. 10, V. 1.

CDPatrius 1865: Codex diplomaticus patrius. Hazai okmánytár: in 8 t. / studio et opera E. Nagy, J. Páur, C. Ráth, D. Véghely, Györött, 1865, T. 2.

CDPoloniae 1858: Codex diplomaticus Poloniae, studio et opera L. Ryzyszewski et A. Muczkowski, Varsaviæ, 1858, T. 3.

Cronica 2003: Cronica domus Sarensis. Maior et minor, opera M. Zemek. Brno, 2003.

Dąbrowski 2008a: Dąbrowski, D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów. – Дрогоичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича [Упорядники О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак.] Івано-Франківськ, 2008, С. 64–75.

Dąbrowski 2008b: Dąbrowski, D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych kontynuatorów. – Княжа доба: історія і культура. Вип. 2, Львів, 2008, С. 109–122.

Die Weltchronik 1994: Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77–1454/56 / herausgegeben von R. Sprandel. – Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series: München, 1994, T. 17.

Documenta 1953: Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953), college in introductione et adritationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM, Romae, 1953.

Ebendorfer 1967: Ebendorfer Thomas. Chronica Austriae [Herausgegeben von A. Lhotsky.] – Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series: Berlin, 1967, T. 13.

Font, Barabás 2017: Font, M., Barabás, G. Kálmán (1208–1241). Halics királya. Szlávonia hercege. Budapest – Pécs, 2017.

Frimova 2005: Frimova E. Cisársko–kráľovská svadoná zmluva z roku 1515. – Politický zrod novovekej Strednej Európy (500. výročie narodenia Ferdinanda I. zakladateľa Habsburskej monarchie), [Zost. J. Baďurik, K. Sládek.] Bratislava, 2005, S. 62–73.

Gil 2014: Gil, A. Insygnium koronacyjne Daniela Romanowicza – fakty i hipotezy. – Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, 2014, R. 12: Daniel Romanowicz i jego czasy / red. A. Gil, A. Wawryniuk, H. Bazhenova, Z. 6, S. 27–42.

Grabowski 2012: Grabowski, J. Dynastia Piastów mazowieckich. Studia na dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt. Kraków, 2012.

Gołub 2013: Gołub, St. Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII w. Wstępne wyniki badań. – Rocznik Chełmski, Chełm, 2013, T. 17, S. 293–306.

Gołub 2008: Gołub St. Zmiany w kulturze materialnej na ziemi chełmskiej w XII i XIII wieku w dobie Romanowiczów. – Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu. Historia – kultura – religia / pod red. J. Libera, Łeczna, 2008. S. 47–52.

Jusupović 2016: Jusupović A. Miasto stołeczne Daniela Romanowicza. Dzieje Chełma do połowy XIV wieku. – Przywrycona pamięć. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny. Повернена пам'ять.

Ікона Холмської Богородиці: іконографія – культ – суспільний контекст [Redakcja A. Gil, ks. M. Kalinowski, I. Skoczylas.] Lublin – Lwów, 2016, S. 161–185.

Gy. Kristó 1990: Anjou-kori oklevéltár [Szer. Gy. Kristó.] Budapest–Szeged, 1990, T. 1: (1301–1305).

Nikodem 2009: Nikodem J. Jadwiga król Polski. Wrocław, 2009.

Preußische Urkundenbuch 1882: Preußische Urkundenbuch. Politische Abteilung [Eds. R. Philippi, S. Woelky.] Bd. 1: Die Bildung des Ordensstaates (1140–1309). H. 1. Königsberg, 1882.

Rocznik Malopolski 1961: Rocznik Malopolski / A. Bielowski. – Monumenta Poloniae historica. [Ed. A. Małeck, W. Ketrzyński, X. Liske.] Warszawa: PWN, 1961, T. 3, 135–202.

Rocznik Traski 1872: Rocznik Traski. – Monumenta Poloniae historica. [Ed. A. Bielowski.] Lwów, 1872, T. 2, 826–861.

Sieradzki 1958: Sieradzki, J. *Regnum Russiae*. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. – Kwartalnik Historyczny, 1958, № 2, S. 495–508.

Sperka 2012: Sperka, J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). Kraków, 2012.

Tóth, Szelényi 2000: Tóth, E., Szelényi, K. A Magyar Szent Korona. Királyok és koronázások. Budapest, 2000.

Turgenev 1841: Historica Russiae Monimenta ex antiquis exterarum centium archivis et bibliothecis deprompta. [Ab A. J. Turgenevio.] Petropoli, 1841, T. 1.

Urzednicy 1987: Urzednicy wojewodstwa Ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka). Spisy. [Opracował K. Przyboś.] – Urzednicy dawnej Rzeszy Pospolitej XII–XVIII wieku. Spisy. [Pod red. A. Gąsiorowskiego.] Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1987, T. 3.

VMSI 1863: Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia. T. 1: 1198–1549. [Ab A. Theiner.] Romae, 1863.

Zbiór 1962: Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 1 : dokumenty z lat 1257–1420. [Wyd. St. Kuraś.] Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962.

Zbiór 1969: Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 4 : dokumenty z lat 1211–1400. [Wyd. St. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś.] Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969.

Zbiór 1970: Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 5 : dokumenty z lat 1401–1440. [Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i St. Kuraś.] Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970.

Zbior 1822: Zbior pamiętnikow historycznych o dawney Polsce. [Przez J. U. Niemcewicza.] Warszawa, 1822.

Інформація про автора:

Мирослав Волошук – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, директор Центру медієвістичних студій.

e-mail: myrkomyrko79@gmail.com

ЧЕРНЕЛИЦЯ НА ПОКУТТІ: ОСНОВНІ ВІХИ ІСТОРІЇ МІСТЕЧКА

Віталій Нагірний

Annotation: The article deals with the history of a small town Chernelytsia in Pokuttia and its development from the Middle Ages to the beginning of the 21st c. The first settlement appeared here not later than in the 11th c. and was founded on the right bank of the Dniester (till the second half of the 16th – the first half of the 17th c.). A new settlement was built in the first half of the 15th c. Later it transformed into the town. The town existed in these borders from the mid 17th to the end of the 18th c. The period of the second half of the 19th and the first half of the 20th cc. was the time of the prosperity of Chernelytsia. Nowadays it is just a small town.

Keywords: Chernelytsia, Pokuttia, city, castle

Чернелиця – селище міського типу, розташоване на правому березі р. Дністер на українському Покутті (Городенківський район Івано-Франківської області). На даний час вона налічує біля 2 тис. мешканців і крім красивих краєвидів у Дністровському каньйоні, в селищі можна побачити немало цікавих пам'яток архітектури: рештки бастіонного замку XVII ст., руїни костелу св. Архангела Михаїла 1661 р., залишки каплиці Раціборських XIX ст., греко-католицьку церкву 1817 р., залишки австрійських фортифікацій з часів Першої світової війни, а також вали руського середньовічного поселення, розташованого в околицях Чернелиці, в глибині лісу на високому правому березі Дністра.

Незважаючи на те, що Чернелиця має досить багату історію, вона довгий час залишалася поза увагою дослідників. До початку XXI ст. не було створено не тільки жодної наукової синтези про історію містечка, але навіть популярно-наукового нарису минулого Чернелиці. Фрагментарні дані про населений пункт можна було зустріти тільки в працях Олександра Чоловського (Czołowski 1892: 12–13), Владислава Пшибиславського (Przybysławski 1906: 25), Ярослава Пастернака (Пастернак 1978: 10, 14, 22), Кліма Трачука (Трачук 1978: 469–474), Ришарда Щигла (Szczygieł 1989: 281), Юрія Нельговського (Нельговский 1986: 126–127), Петра Сіреджука (Сіреджук: 1994–1995: 41), Романа Афтаназія (Aftanazy 1995: 141), Володимира Никифорчука і Романа Смеречанського (Никифорчук 1995: 20), а також автора цього тексту (Нагірний 1997: 38–39). Ситуація почала мінятися тільки в XXI ст., коли появились стаття Наталії Палійчук (Палійчук 2005: 60–62), а згодом популярно-науковий нарис авторства Ігоря Випасняка і Ярослава Яценюка (Випасняк 2007). Незабаром після цього вийшла друком праця Ярослава Николовича (Николович 2013), а протягом 2012–2017 рр. українські і польські науковці проводили дослідження Чернелицького замку, результатом чого стала ціла серія публікацій, присвячених цій історичній пам'ятці (див.: Нагірний 2015б: 11–12; Пам'ятки 2015). Крім цього, появились праці про інші чернелицькі пам'ятки, господарчу і соціальну історію містечка (Zauch 2010: 53–68; Нагірний 2014б: 22–30; Нагірний 2015а: 209–215; Гощинський 2015), а також про

руське середньовічне городище (Федунків 2014: 225–234). Однак необхідно відмітити, що незважаючи на появу цілого ряду спеціалізованих публікацій, синтетична наукова праця про історію Чернелиці так і не появилася. Дана стаття має на меті хоча б частково заповнити цю прогалину.

Встановити час заселення території сучасної Чернелиці важко. Археологічні дослідження, що проводилися в цьому регіоні в останній чверті XIX – на початку XX ст., в 50–60-х рр. XX ст. і на межі XX і XXI ст. (Przybysławski 1906: 25; Janusz 1981: 114; Археология 1987: 28–29, 83; Томенчук 2008: 488–489), дозволяють датувати перші сліди поселенців пізнім палеолітом, мезолітом, неолітом або залізною добою (Археологія 2018).

Більше інформації маємо про слов'янське поселення на цій території. Середньовічне руське місто розташовувалося на відстані 3–4 км від центру сучасної Чернелиці (Томенчук 2008: 488–489). Не відомо достовірно чи воно брало свій початок в додержавний період історії східних слов'ян чи було засноване після приєднання цих земель до держави київських Рюриковичів в кінці X ст. Але можна погодитися із Богданом Томенчуком в тому, що поселення появилася не пізніше XI ст. (Томенчук 2008: 488–489).

Руське поселення розташовувалося на високому трикутному мисі на правому березі Дністра і було добре укріплене самою природою. З двох сторін його оточували стрімкі схили, а з боку поля місто захищали три лінії земляних валів і дерев'яних укріплень. Місто займало площу біля 5 га і було поділене на три частини: ремісничий посад, котрий розташовувався зі сторони поля (Федунків 2014: 230–231); боярсько-дружинна частина, котра була відділена від ремісничої подвійною лінією валів і воротами; дитинець, розташований на самій верхівці мису із ймовірною садибою намісника (Федунків 2014: 230–231; Nagirnyy 2018: 14). За часів приналежності до держави київських Рюриковичів поселення мало характер прикордонного укріплення (Федунків 2014: 232), однак після переходу під владу галицьких Ростиславовичів почало швидко розвиватися. Цьому сприяло в першу чергу його розташування над р. Дністром, котрий був важливим водним шляхом, що вів із Галича до Чорного моря і далі до Константинополя. Підтвердженням такого розвитку є значний розмір міста (біля 5 га), його тридільна структура (дитинець, боярсько-дружинна частина, посад) і знайдені в ньому ювелірні прикраси (Палійчук 2004: 60–62). Достовірно невідомо до якого часу функціонувало дане поселення. В історичній науці зустрічаємо припущення, що воно могло бути знищене монголами в середині XIII ст. (Томенчук 2008: 488–489) або припинити своє існування в XV ст. (Федунків 2014: 227). Однак найновіші дослідження показують, що місто існувало принаймні до XVI або навіть до першої половини XVII ст. (Nagirnyy 2018: 14–15) і правдоподібно було спалене під час одного із татарських нападів на Покуття.

Ще в часи існування руського поселення над Дністром, на території сучасної Чернелиці було засновано нове поселення. Перша згадка про нього датується 7 березня 1440 р. В наданні польського короля Владислава Варненчика для червогородського старости Теодорика

Бучацького гербу Абданк було вказано 17 місцевостей на Покутті і Західному Поділлі, серед яких і „Czelenycze” (Zbiór 1975: 78). Пізніші документи теж неодноразово називають сучасну Чернелицю „Черленицею”, тому можна вважати, що і в даному випадку мова йшла саме про Чернелицю (про назву „Черлениця”, див.: Нагірний 2016: 74–78). В другій половині XV ст. галицькі земські і гродські акти неодноразово (1454, 1461, 1463, 1465, 1467, 1469, 1493) згадували це поселення під назвами „Czerlenycza”, „Magna Czerlenycza”, „Czerlenica”, „Czerlyenycza”, „Czerlienycza”, „Czarlencze” (Akta 1887: 270, 283, 316, 327; Akta 1889: 425; Akta 1906: 225, 229, 263). Тому можна ствердити, що від середини XV ст. центр господарського життя в околиці поступово переносився на територію нового поселення, відомого під назвою „Magna Czerlenycza”. Одночасно з новим, існувало ще і старе поселення, що може підтверджувати документ про судовий спір в 1493 р. між Яном Монастирським (Язловецьким) і Анною з Чишок де згадано дві Чернелиці (Akta 1906: 229). Як відмічалось вище, старе поселення існувало паралельно з новим принаймні до XVI ст.

Про нове поселення із збережених документів відомо, що воно від середини XV ст. належало Теодорику Бучацькому, у власності котрого залишалося до 1456 р. (Akta 1889: 426). Після нього власниками Чернелиці були його сини Михайло і Ян, котрі 11 травня 1469 р. поділили батьківський спадок. В результаті цього поділу Чернелицю отримав молодший із братів, Ян Монастирський (Akta 1887: 329–330). Після його смерті (після 1492 р.) чернелицькі землі успадкував син Яна і Барбари Олекси – Миколай Монастирський (Nagirnyj 2013–2014: 43; Гощинський 2014: 181). У володіннях роду Бучацьких–Монастирських–Язловецьких Чернелиця знаходилася аж до першої половини XVII ст. В цей час вона досягла значного економічного розвитку (Polska 1902: 172), була укріплена земляними валами і отримала права міста в 1584 р. (Сіреджук 1986: 65; Сіреджук 1994–1995: 49; Szczygieł 1989: 68, 281). А між 1607 і 1636 рр. в місті почалося будівництво бастіонного замку (Нагірний 2013в: 149–155).

Розвиток покутського містечка призупинився в 1630–1640-х рр. Після смерті останнього чоловічого представника роду Язловецьких, подільського воєводи Ієроніма з Бучача, місто перейшло до його сестри Ядвіги, дружини Андрія Безлецького (ННБУ, ф. 141, спр. 45: 1; Łoziński 1931: 115). Її єдина дочка померла ще за життя Ядвіги, що привело до майнового конфлікту між нею і зятем – київським воєводою Янушем Тишкевичем. В результаті нападу Я. Тишкевича на володіння Я. Белзецької в 1636 р. постраждала і Чернелиця (ЦДІАЛ, ф. 5, спр. 130: 645–648; Łoziński 1931: 115), що негативно відбилося на економічному розвитку міста. Після смерті Ядвіги в 1641 р. Чернелиця перейшла у володіння Чурилів, котрі були родичами Язловецьких. Місто спочатку отримала дочка сестри Ядвіги, Анни і Мартина Чурила – Маріанна, дружина каменецького каштеляна Михайла Станіславського, а згодом їхня дочка – Евфросинія Станіславська. Остання була видана заміж за снятинського старосту Петра Потоцького, а після його смерті (1648 р.) вийшла вдруге заміж за кам'янецького старосту (пізніше брацлавського воєводу), князя Михайла Єжи Чарторийського (початок 1650 р.). Чернелиця була її приданим для

чоловіка і стала спільним володінням Михайла і Євфросинії (ЦДІАЛ, ф. 5, спр. 134: 655; Łoziński 1931: 115; Wagner 2012: 740; Гоцинський 2014: 181).

Період приналежності Чернелиці до Чарторийських ознаменувався поважним розквітом міста. Михайло і Євфросинія протягом 1650–1659 рр. завершили будівництво замку із палацом, заснували в місті домініканський монастир (1661), звели костел св. Архангела Михаїла (1660-ті рр.) (ЦДІАЛ, ф. 146, спр. 95: 30–31) і фактично перетворили Чернелицю на основну резиденцію Чарторийських на Покутті. Одночасно, місто, принаймні двічі, зазнало руйнувань від турків і татарів – в 1672 р. і 1676 р. Турецько-татарська загроза, втрата Поділля із Кам'янцем, а також активізація молдавської політики польського короля Яна III Собеського привели до того, що Чернелиця зайняла важливе місце в системі оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої в останніх десятиліттях XVII ст.

В цей же час Чернелиця отримала архітектурно-композиційну структуру яка визначила її подальший розвиток. Центральну частину зайняв ринок у формі широкої вулиці, котра розпочиналася біля головного в'їзду в місто і тягнулася через все місто до замку. На ринку, неподалік замку знаходилася дерев'яна одноповерхова ратуша (розібрана після 1798 р.) (Нагірний 2015а: 209–210). В південно-східній частині міста розташовувалася спочатку дерев'яна (з 1817 р. мурована) церква св. Пречистої діви Марії (Николович 2013: 48–49; Рибчинський 2015: 26–29), а неподалік від неї – синагога (Синагоги 1998: 156). З північної і південної сторін ринку знаходилися два заїзди, крамниці і жилі будинки (ННБУ, ф. 141, спр. 159: 6–7). В західній частині ринку був комплекс домініканського монастиря і римо-католицький костел (AGAD: 7–10), котрий відігравав не тільки презентаційну функцію але і оборонну (Рибчинський 2015: 27). До міста вели не менше двох воріт – західні, що розташовувалися неподалік костелу і східні – поряд із замком. Не виключено, що існували і треті ворота у східній частині міста, що вели до передмістя Хмелева і до Дністра. У східній частині міста розміщувався бастионний замок (Нагірний 2013в: 149–155). Навколо міста виникли численні передмістя: Андрухівка, Коссівка, Селянський Кут, Щиглівка і Хмелева (ННБУ, ф. 141, спр. 449: 7–17), де були ще дві дерев'яні церкви св. Миколая Мирського і Перенесення мощей св. Миколая (ННБУ, ф. 141, спр. 449: 7–8), а також фільварок (ННБУ, ф. 141, спр. 449: 7). Сформована в цей період структура міста існувала без змін до кінця XVIII ст. і добре прослідковується навіть у наш час.

Чергові важливі зміни в історії міста відбулись в 1690-х рр. Після смерті Євфросинії Станіславської у 1668 р. за її спадщину розпочалася тривала боротьба (ЦДІАЛ, ф. 5, спр. 602: 663–700). На початковому етапі Михайлу Чарторийському вдалось відстояти свої права до міста, однак після смерті князя, його син Казимир змушений був уступити Чернелицю спочатку Дідушицьким (1692 р.) (Akta, 1914: 234; Dzieduszycki 1865: 108), а згодом Потоцьким із Золотого Поток (1694 р.) (Dzieduszycki 1865: 108; Goszczyński 2014а: 26–27) у володінні яких місто залишалося до початку 1780-х рр. (ЦДІАЛ, ф. 134, спр. 860: 6а, 11, 14 зв., 15–16).

Історія міста періоду його приналежності Потоцьким відома відносно слабо. Можна встановити тільки, що в 1711 р., 1712 р. і 1739 р. місто, костел і домініканський конвент по чергово зазнали пограбувань від козацьких, польських і російських військ (Goszczyński 2014b: 22). Спроби тогочасного власника Михайла Потоцького добитись відшкодувань за руйнування не принесли успіху (Akta, 1928: 226–227). В наступні кілька десятиліть розвиток міста проходив стабільно, що підтверджують інвентарні описи 1750-х рр. (Нагірний 2013а). Ситуація змінилася в 1768 р., коли на Поділлі повстала Барська конфедерація. Не виключено, що саме в цей час зазнав руйнувань замок в Чернелиці, котрий міг опинитись в центрі протистояння між конфедератами та російськими військами (Нагірний 2013б: 22–23).

Після першого поділу Польщі в 1772 р., Чернелиця, як і вся Галичина, опинилась в складі Австрійської імперії. Незабаром після цього відбулися чергові зміни власників міста. Після банкрутства Петра Потоцького, Чернелиця в 1781 р. була поділена на п'ять частин між різними власниками. Більшу частину чернелицьких земель отримав Йоахим Карл Потоцький, а замок і деякі передмістя стали власністю гостинського підчашого Криштофа Рильського. Решта Чернелиці була розділена між Маріанною Морською, Марціном Вольським і невідомим по імені Стжегоцьким (ЦДІАЛ, ф. 5, спр. 134: 85-90зв.).

Не пізніше 1798 р., при незнаних ближче обставинах, замок і значна частина міста опинилися в руках Вікторії Підбельської (Нагірний 2013б: 24), але вже між 1800 р. і квітнем 1804 р. вони перейшли у власність Мавриція Ценського і його дружини Теофілії з Бахмінських (Нагірний 2014а). На останні десятиліття XVIII ст. припали також важливі зміни в релігійному житті Чернелиці. Пожертвування Франциски Бахмінської із Зибултовських, власниці сусідніх Копачинець, дозволило встановити в костелі св. Михайла новий вівтар св. Домініка, а між 1772 р. та 1774 р. поруч з костелом було збудовану нову дзвіницю (Zauch 2010: 56–57). Після оприлюднення австрійською владою 14 квітня 1787 р. декрету про ліквідацію монастирів на території Австрійської імперії, конвент домініканців в Чернелиці в 1789 р. був ліквідований (Baracz 1861: 411), а костел св. Архангела Михаїла став центром місцевої римо-католицької парафії.

Помітний слід в історії Чернелиці залишили Ценські, які володіли місцевим замком і значним господарством від початку XIX ст. до 1848–1850 рр. Особливо необхідно відмітити старання Мавриція і Теофілі Ценських по відновленню і частковій перебудові замкового палацу (Нагірний 2014а: 9–10). За їх часів замок став не тільки головною резиденцією роду, але і перетворився на місце зберігання численних родинних пам'яток, предметів мистецтва, картин, бібліотеки і архіву. Там знаходились також різного роду стародруки, ілюстрації, рисунки, карти, документи роду, починаючи від XVII ст., а також кілька тисяч друкованих видань. В той же час в парафіяльному костелі було встановлено нові органи (1807 р.), а згодом проведено ремонт (кінець 1820-х рр.) (Zauch 2010: 58). На час приналежності Чернелиці до Ценських припало і будівництво нової греко-католицької церкви св. Пречистої діви Марії (1817 р.). Однак після

смерті Теофілії в 1835 р. (Маврицій помер в 1817 р.), її син Удальрик Миколай Ценський зробив головною резиденцією роду Вікно (суч. Городенківський р-н Івано-Франківської обл.), а біля 1848–1850 рр. продав свою частину Чернелиці разом із замком.

Видається правдоподібним, що більшу частину своїх володінь в Чернелиці Ценські продали Раціборським, які появилися в даному населеному пункті ще в 1820-х рр. (ZNO: 13). Саме вони – спочатку Текля, а згодом Наполеон Раціборські – були найбільшими землевласниками в Чернелиці протягом 1840–1860-х рр. Після банкрутства Наполеона Раціборського в 1860-х рр. (ANK), основними чернелицькими землевласниками стали Кароль Краснопольський і Миколай Петрович (Słownik 1880: 817; Шематизм 1892: 33; Шематизм 1898: 25). Нащадки останнього – Тереза, Анна і Олена Петровиц – проживали в Чернелиці аж до 1930-х рр. і були власниками найбільшого в околиці маєтку.

Чергові зміни для міста принесла Перша світова війна. Чернелиця протягом 1914–1917 рр. кілька разів переходила від австрійських до російських військ і навпаки. Після падіння Австро-Угорщини, місто, як і більша частина Покуття спочатку визнало владу Західно-Української Республіки, а згодом опинилось під румунською окупацією (1919 р.). В середині 1919 р. Покуття перейшло під владу польської військової адміністрації, а в 1923 р., як і ціла Галичина та Волинь, було остаточно включене до складу Другої Речі Посполитої, під владою якої перебувало до 1939 р.

Збережені документи свідчать, що в кінці XIX – першій половині XX століття Чернелиця була багатонаціональним містом. Загальна кількість населення станом на 1935 р. збільшилась до 3640 чоловік, із яких 2130 складали українці, 895 – поляки і 615 осіб – євреї (Шематизм 1935: 48). Значного розвитку досягнуло релігійне і культурне життя. В населеному пункті діяли греко-католицька церква, римо-католицький костел, єврейська синагога, відділення Товариства „Просвіта”, українські і польські молодіжні товариства, 7-класна школа, пошта, телеграф.

Друга світова війна фактично не зачепила населений пункт. Після першого приходу радянських військ у вересні 1939 р. Чернелиця втратила свій статус міста і в 1940 р. була перейменована на селище міського типу (Сіреджук 1994–1995: 49). В 1941 р. радянські війська без бою залишили Чернелицю і вона опинилась під німецькою окупацією. За спогадами місцевих старожилів в населеному пункті був розташований невеликий гарнізон угорських військовослужбовців. 23 березня 1944 р. в історії населеного пункту відбулась чергова зміна – німецькі відділи залишили селище і воно було зайняте радянськими військами.

Незважаючи на відсутність активних бойових дій в Чернелиці і околицях, Друга світова війна корінним чином вплинула на етнічний склад населення селища. Ще в 1941–1943 рр. єврейське населення Чернелиці в значній своїй масі було вивезене німцями, а в 1945 р. радянська адміністрація виселила більшу частину місцевих поляків. Тоді ж були закриті всі місцеві культурні товариства. В перші післявоєнні роки, через вандальську діяльність радянської влади, серйозних руйнувань зазнали місцеві архітектурні пам'ятки: частина замку була розібрана, а

каміння з нього було використане на будівництво будинку райкому КП УРСР; римо-католицький костел був закритий і перетворений на склад, що привело до швидкого руйнування обох будівель.

Найважливішими подіями в історії населеного пункту в радянський період стали: надання Чернелиці статусу районного центру в 1945 р. і втрата цього статусу в 1956 р.; створення колективного господарства ім. В. Чапаєва; будівництво нових будинків середньої школи (1973 р.), дитсадка і поліклініки (1980-ті рр.). В даний час в населеному пункті діяли: селищна рада, будинок культури, середня школа, дитсадок, поліклініка, лікарня, близько десяти продуктових, господарських і книжкових магазинів, дві бібліотеки (селищна і шкільна), промислові підприємства.

Період незалежної Української держави позначився черговими змінами в становищі населеного пункту. Вони були як позитивними (відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку, будівництво нового будинку лікарні, покращення комунікації з районним і обласним центрами) так і негативними (припинення діяльності будинку культури, закриття підприємств, катастрофічний стан доріг і т.п.). Що ж стосується стану місцевих історичних пам'яток то, на превеликий жаль, всі 23 роки незалежності України, як місцева так і районна влада не проявила особливого зацікавлення у їх збереженні. Виняток становить тільки греко-католицька церква яка підтримується в доброму стані силами місцевої громади. Що ж стосується замку, костелу і каплиці Раціборських то з кожним роком вони приходять у все більший занепад. Найбільше однак постраждав римо-католицький костел – в червні 2005 р., внаслідок пожежі, в ньому був повністю знищений дах і станом на 2019 р. будівля знаходиться в катастрофічному стані, який з кожним днем все погіршується. Залишається тільки вболівати, що зміни в Україні, викликані Революцією Гідності, торкнуться і Чернелиці – мальовничого містечка на Покутті – і нарешті привернуть увагу до проблеми збереження старовинних історичних пам'яток, розташованих в селищі.

ЛІТЕРАТУРА:

Археологія 1987: Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (каменный век), авт. кол. Р. Т. Грибович [ин др.], Киев, 1987.

Археологія 2018: Археологія та стародавня історія Городенківського району, [on-line:] <http://www.zamky.com.ua/ivano-frankivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-gorodenkivskogo/#i-40> (відвідано 19.03.2019).

Випасняк 2007: Випасняк, І. П., Яценюк, Я. М. Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис), Чернівці, 2007.

Гоцинський 2014: Гоцинський, А. Від Авданців до Пілавівців. Власники Чернелиці від XV до кінця XVIII століття – Ямгорів, т. 24–25, Івано-Франківськ–Городенка, 2014, s. 180–187.

Гоцинський 2015: Гоцинський, А. Повинності мешканців Чернелиці в другій половині XVIII століття – Ямгорів, т. 26, Івано-Франківськ–Городенка, 2015, s. 228–234.

Нагірний 1997: Нагірний, В. Чернелицький замок – Матеріали III Прикарпатської науково-історичної конференції, Коломия, 1997, с. 38–39.

Нагірний 2013а: Нагірний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1757 року – Галичина, т. 22–23: До 85-річчя академіка Володимира Грабовецького, 2013, с. 425–432.

Нагірний 2013б: Нагірний, В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року – Вісник Прикарпатського університету. Історія, вип. 23–24: До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака, 2013, с. 21–26.

Нагірний 2013в: Нагірний, В. Хто і коли збудував Чернелицький замок? – Ямгорів, т. 22–23, Івано-Франківськ–Городенка, 2013, с. 149–155.

Нагірний 2014а: Нагірний, В. Чернелиця – резиденція Ценських (перша половина XIX століття) – Вісник Прикарпатського університету. Історія, вип. 25, 2014, с. 9–13.

Нагірний 2014б: Нагірний, В. Як виглядав костел Св. Антонія Падуанського в Чернелиці в 1921 р.? – Карпати. Людина, етнос, цивілізація, вип. 5, Івано-Франківськ, 2014, с. 22–30.

Нагірний 2015а: Нагірний, В. Інвентарний опис ратуші міста Чернелиця – Ямгорів, т. 26, Івано-Франківськ–Городенка, 2015, с. 209–215.

Нагірний 2015б: Нагірний, В. Наукові дослідження Чернелицького замку в другій половині XX – на початку XXI ст. – Вісник Прикарпатського університету. Історія, вип. 26, Івано-Франківськ, 2015, с. 11–12.

Нагірний 2016: Нагірний, В. Коли Чернелиця (Черленича) стала Чернелицею? – Карпати. Людина, етнос, цивілізація, вип. 6, Івано-Франківськ, 2016, с. 74–78.

Нельговский 1986: Нельговский, Ю. А. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. – Архитектурное наследие, под ред. О. Х. Халпахчыяна, т. 34: Преемственность и влияния в архитектуре народов СССР, Москва, 1986, с. 125–133.

Никифорчук 1995: Никифорчук, В., Смерчанський, Р. Старожитності Городенківщини, Снятин 1995.

Николович 2013: Николович, Я. Закувала зозуленька ой під Чернелицев. Нариси, документи з історії містечка, Львів 2013.

Палійчук 2004: Палійчук, Н. Срібний скарб з Чернелиці – Ямгорів, т. 11–12, Івано-Франківськ–Городенка, 2004, с. 60–62.

Пам'ятки 2015: Пам'ятки України. Історія та культура, 2015, вип. 7–9 (215–217): Чернелицький замок.

Пастернак 1978: Пастернак, Я. Городщина в безодні віків – Городенщина. Історично-мемуарний збірник, ред. М. Марунчак, Нью-Йорк–Торонто–Вінніпег, 1978, с. 9–25.

Рибчинський 2015: Рибчинський, О. Особливості композиційно-планувальної структури містечка Чернелиця – Пам'ятки України: історія та культура, 2015, вип. 7–9 (215–217): Чернелицький замок, с. 26–29.

Синагоги 1998: Синагоги України – Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», 1998, ч. 9.

Сіреджук 1986: Сіреджук, П. Джерела до вивчення історії виникнення історії виникнення міст Галицької землі в XV–XVIII ст. – Архіви України, 1986, № 1 (195), с. 58–66.

Сіреджук 1994–1995: Сіреджук, П. З історії заселення Городенківщини – Ямгорів, т. 7–8, Івано-Франківськ–Городенка, 1994–1995, с. 36–51.

Томенчук 2008: Томенчук, Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр., Івано-Франківськ, 2008.

Трачук 1978: Трачук, К. Містечко моє Чернелиця – Городенщина. Історично-мемуарний збірник, ред. М. Марунчак, Нью-Йорк–Торонто–Вінніпег, 1978, с. 469–474.

Федунків 2014: Федунків, З., Поліщук, Л., Нагірний, В. Давньоруське городище Чернелиця IV: результати попередніх досліджень – Княжа доба, вип. 8, Львів 2014, с. 225–234.

Aftanazy 1995: Aftanazy, R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 7, Wrocław 1995.

Barącz 1861: Barącz, S. Rys Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce, t. 2, Lwów, 1861.

Czołowski 1892: Czołowski, A. Dawne twierdze i zamki na Rusi halickiej, Lwów 1892.

Goszczyński 2014a: Goszczyński, A. Czernelica i jej właściciele na przełomie XVII i XVIII wieku – Kurier Galicyjski, 2014, nr. 7 (203), s. 26–27.

Goszczyński 2014b: Goszczyński, A. Czernelica pod rządami Potockich – Kurier Galicyjski, 2014, nr 8 (204), s. 22.

Janusz 1981: Janusz, B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów, 1981.

Łoziński 1931: Łoziński, W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, t. 1: Czasy i ludzie, Lwów, 1931.

Nagirnyj 2013–2014: Nagirnyj, W. Pod władaniem Buczackich i Jazłowieckich. Czernelica w XV–XVII wieku – Kurier Galicyjski, 2013–2014, nr 23–24 (195–196), s. 43.

Nagirnyy 2018: Nagirnyy, V. Czernelica nad Dniestrem – od grodu średniowiecznego do miasta nowożytnego – Krakowskie Pismo Kresowe, t. 10, 2018, s. 9–24.

Przybysławski 1906: Przybysławski, W. Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej, Lwów, 1906.

Słownik 1880: Słownik Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod. red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, Warszawa, 1880.

Szczygieł 1989: Szczygieł, R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku, Lublin, 1989.

Wagner 2012: Wagner, M. W służbie wojny i pokoju. Działalność publiczna Michała Jerzego Czartoryskiego w latach 1649–1691 – Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków, 2012, s. 735–755.

Zaucha 2010: Zaucha, T. Kościół parafialny p.w. Św. Antoniego w Czernelicy – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, t. 18: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego, cz. 1, Kraków, 2010, s. 53–68.

ДЖЕРЕЛА:

ННБУ, ф. 141, спр. 45: Національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ рукописів, ф. 141: Фонд Олександра Чоловського, оп. 1, спр. 45.

ННБУ, ф. 141, спр. 159: Національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ рукописів, ф. 141: Фонд Олександра Чоловського, оп. 1, спр. 159.

ННБУ, ф. 141, спр. 449: Національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ рукописів, ф. 141: Фонд Олександра Чоловського, оп. 1, спр. 449.

ЦДАЛ, ф. 5, спр. 130: Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 130.

ЦДАЛ, ф. 5, спр. 134: Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 134.

ЦДАЛ, ф. 5, спр. 602: Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 5, оп. 9, спр. 602.

ЦДАЛ, ф. 134, спр. 860: Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 134, оп. 2, спр. 860.

ЦДАЛ, ф. 146, спр. 95: Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 146, оп. 13, спр. 95.

Шематизмъ 1892: Шематизмъ всего клира греко-католической Епархии Станиславской. 1892, Въ Станиславове, 1892.

Шематизмъ 1898: Шематизмъ всего клира греко-католической Епархии Станиславской. 1898, Въ Станиславове, 1898.

Шематизмъ 1898: Шематизмъ всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської. 1898, Станислав, 1898.

Akta, 1887: Akta Grodzkie i Ziemske, t. 12, Lwów, 1887.

Akta, 1889: Akta Grodzkie i Ziemske, t. 14, Lwów, 1889.

Akta, 1906: Akta Grodzkie i Ziemske, t. 19, Lwów, 1906.

Akta, 1914: Akta Grodzkie i Ziemske, t. 22, Lwów, 1914.

Akta, 1928: Akta Grodzkie i Ziemske, t. 23, Lwów, 1928.

AGAD: Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 258.

ANK: Archiwum Narodowe w Krakowie. Oddział I, Teki Antoniego Schneidra, Teki 336: Czernelica.

Dzieduszycki 1865: Dzieduszycki, M. Kronika domowa Dzieduszyckich, Lwów, 1865.

Polska 1902: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 7: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona, cz. 1, Warszawa 1902.

ZNO: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Oddział Rękopisów. Zespół (fond) 141: Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Dział (opys) 2. Sygn. 603: Papiery rodzinno-majątkowe Franciszka Raciborskiego. 1803–1840.

Zbiór 1975: Zbiór dokumentów małopolskich, t. 8: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975.

Інформація про автора:

Нагірний Віталій – кандидат історичних наук, ад'юнкт Кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету, Краків, Польща.

e-mail: vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl

ЛИТЕРАТУРНИЯТ ОСТРОВ НА УКРАИНСКИЯ АВАНГАРД

Добромир Григоров

„Украински поетичен авангард“ (2018) е книга, която впечатлява с пъстротата от литературни течения, които изграждат общата картина на украинския литературен авангард от първите десетилетия на XX в. Антологията си поставя амбициозната задача да въведе българския читател в литературна среда, която за изкушените е свързана предимно с рускоезичната експериментална поезия от съветското време. В книгата са включени много литературни образци, които политическото статукво в Съветска Русия – статуквото на федеративната литература, не допускаше да се самоопределят като образци на конкретна национална литература. Затова стойността на антологията е също така в подбора и представянето на неиздавани до днес у нас или почти непознати образци на украинския футуризъм, конструктивизъм, сциентизъм, на поетичния експресионизъм, дадаизъм и сюрреализъм. Книгата провокира няколко въпроса, на които ще се спрем по-нататък. Преди да опиша стратегията на „Украинския поетичен авангард“, ще припомня формите на антологията, които се разпознават през тяхната телеология.

Антологията в нейната етимология разкрива намерението да събира на едно място красиви цветя, да постави един до друг представителните образци от един вид, антологията може да бъде както акт на индивидуална оценка, така и опит за преподреждането на една цяла таксономия от видове в скалата от предварително избрани критерии. Актът на оценката очаквано води до редукция и непълнота, но се легитимира в намерението да формира колективен вкус. В този случай – когато антологията представя произведения на изкуството, индивидуалният поглед на съставителя може да се възприеме като акт на естетическо канонизиране. В другия случай – когато антологията разкрива родственост на образците в една таксономия, те са натоварени с ново и различно значение, с функцията им да представят своя вид в общата сбирка. Ако поезията се мисли в тези два формата на антологията, първият тип дефинира непълнотата на подбора като една от неговите силни страни. (Естетическият канон се легитимира именно в непълнотата на своята избирателност.). Във втория случай отсъствията и наличното са значещи, или дори емблематични.

И така, кои от образците в антологията на украинския литературен авангард са значещи, и с какво? Съставителите на книгата – Олег Коцарев, Остап Сливински и Юлия Стахивска, сполучливо въвеждат метафората на острова, с която въвеждат в новото и непознатото литературно пространство: „Съгласете се, че през XXI в. – време, когато всичко изглежда „прочетено“ и „открито“ – не се случва всеки ден да откриете цял нов литературен остров! Преди да слезете на този остров, ви предлагаме да разгледате местността.“ Зад тази уговорка е едно от най-важните намерения на изданието – отвореният прочит на литературния материал. Всеки

отделен стих от книгата е немислим без вещото въведение в социалните и политическите сътресения, които съпътстват литературното и го обуславят в различна степен. Поетиката на авангардните експерименти трудно може да се обясни без връзката им със събития от локален характер и световен мащаб, като например подялбата на Украйна, крахът Украинската народна република, следреволюционната емигрантска вълна, или като революцията от 1917 г. в Русия и разпадането на Австро-Унгария.

Неизбежната връзка между литературен живот и литературен процес се откроява, когато се опише влиянието на официалната културна политика на новата съветска държава върху съдбата и книгите на поетите-авангардисти. Неслучайно част от общата картина е държавната политика за насърчаването на националностите в състава на Съветския съюз за тяхното културно самоопределение, известна като „коренизация“. Ако първите артефакти на украинския литературен авангард датират около 1910 г., и за негов край се определя условната 1930 г., още един характерен белег на това време се е съхранил в неговата поезия и манифести. Става дума за утопичното моделиране на света, за конструирането на нова поетична вселена, чиито граници не просто съвпадат с очертанията на цялата планета, а дефинират новия свят като предмет и обект на предстоящите човешки завоевания – технологичните новости, революцията, разрушаването на традиционните жанрове, асоциативните връзки между всичко, което дотогава е далечно, или което все още не е достигнато от човека и неговите физически възможности. Затова един от приносите на антологията е добросъвестната картография на пресечните точки на поетичния езиков експеримент с официалния език на съветското време. Нови икономически структури (Держпром) съжителстват с портрета на Пабло Пикасо, а дадаистичната игра на Гео Шкурупий в „Ляля“ върви ръка за ръка с реалии като Комнезам (Комитет на незаможните селяни) или Асоциацията на художниците на революцията. Част от актуалния вкус на времето се проявява в удоволствието от производството и метаморфозата на поета в работник и работника в поет – всички те преосмислени като неотменима част от литературната тъкан на авангарда. В марша на новите поетични поколения и картината на революцията в поезията все още не е чужда на реално-историческата, световната революция – все още не е настъпило социалното отрезвяване, което по-късно води до осъзнаване на разликите между одържавеното изкуство и поезията, преди трансформацията на поезията и превръщането ѝ в санкция на тоталитарната власт. Всъщност нека припомним, че и двете проекции на революцията в нейната стихийност заявяват промяната на съществуващия обществен ред, или на литературен канон, като най-висша ценност. Новият естетически ред се нуждае от програма, в която границата, играе ключова роля: „Изкуството е стремление. Затова то винаги е процес. Човешката душа живее във времето. Затова и изкуството, като израз на душата е движение. Душата е промяна. Затова и изкуството е винаги промяна.“

Антологията на украинския авангард прецизно очертава литературната география на новото изкуство, или по думите на съставителите, неговите „условни географски школи“. Центровете са няколко – най-големият – Киев, следват Харков и Львов, който се откроява като

граничната пресечна точка на съжителство на полската и украинската култура; извън Украйна са поетите емигранти в Москва, обединени в литературната група „СиМ“ и списанието „НеоЛиф“, и накрая, разбира се, Прага – притегателен център, далеч не само като политическо убежище за източноевропейската емиграция, а също така с актуалната си за времето аура на една от столиците на западната европейска култура.

Широката национална география на украинския авангард обуславя разнопосочните естетически валентности на новото изкуство. Доминиращата част от тази относително чужда (включително и езиково чужда) среда е съвременната руска култура. Затова за емблематични в украинския авангард се определят творбите на футуристите. Непрестанното вглеждане и съизмерване с руската (а по-късно и със съветската) култура се проявява в поезията на украинските конструктивисти и сциентисти. Най-добре познатата чужда (рускоезична) култура в началото на XX в. все пак не изчерпва европейската културна география, която е описана в антологията. Мотиви и заемки от италианските футуристи съжителстват с две важни литературни столици, за да ни насочат към манифестите и поетиката на дадаизма и сюрреализма. Симбиозата на полската и украинската култура в Лвов засилва интереса към полския експресионизъм, чиято поетика обуславя пространството на града в рефлексите на Микола Бажан, Павло Тичина и други украински експресионисти.

Метафората на острова в езика на съставителите на книгата е употребена като метафора на откривателството, на изненадата от привлекателното непознато. Антологията на украинския авангард обаче е опит да се конституира национално-литературното, да се реконструира „епатажната битка“ на младите украински писатели от началото на XX в. с авторитета и наследството на литературния XIX век. Парадоксът в намерението на книгата, който трябва да се открие, е в противоречието между очертанията на национални граници, в които следва да се положи литературният авангард и negliжирането на националното в името на новия свят, който трябва да се пресъздаде отново, по законите на новото изкуство, а след това то да опознае и подчини света като свое най-голямо завоевание. Островът се оказва неподходяща метафора, тъй като тя не би могла да побере богатството на украинския авангард. Границите на островното пространство, физически предопределени, са несъотнесими спрямо утопиите на лявото авангардно изкуство. (А от Томас Мор насам островите традиционно са декор предимно на социалната и литературната антиутопия.)

Антологията на украинския авангард, както вече споменахме, е съставена с намерението да въведе читателите в ново и малко познато (национално) литературно пространство. В същото време нейните читатели са всички онези, за които поезията на европейските авангардисти е изкушение и наслада за сетивата. Книгата всъщност ни връща към поетичните експерименти с езика и образността, към размитите очертания на стиховата графика и визуалните изкуства. Затова вероятно антологията ще допадне на избран кръг читатели, за които художественото преобръщане или сриване на литературни конвенции е истинско удоволствие от четенето. Накрая

ще припомня добросъвестните преводачи на антологията – Албена Стаменова, Владимир Колев и Райна Камберова, както и нейния постичен редактор Мирела Иванова. Благодарение на всички тях е факт езиковата и културната преводимост на украинския поетичен авангард.

Информация за автора:

Добромир Григоров – доцент д-р в Софийския университет „Свети Климент Охридски“, преподавател по чешка и словашка литература и по славянски литератури, Катедра по славянски литератури

e-mail: d.grigorov@slav.uni-sofia.bg

ЗАЩИТЕНИ ДИПЛОМНИ РАБОТИ

ЛЕКСИКАЛНА ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ НЕЯ В ПРЕДЕЛИТЕ НА УКРАИНСКИЯ ГЕЙМЪРСКИ СОЦИОЛЕКТ

Теодора Седефчева

Анотация: В статті розглядаються наслідки інтерференції на лексичному рівні української мови в межах соціального діалекту геймерів. Прослідковуються результати запозичення та калькування англіцизмів в умовах українсько-англійського білінгвізму.

Ключові слова: інтерференція, білінгвізм, англіцизм, запозичення, калькування, соціальний діалект геймерів.

Настоящата статия има за цел да представи някои от резултатите от по-обширно изследване на социолекта на геймърите, което е част от защитена дипломна работа в катедрата по славянско езикознание на тема „Англицизмите в украинския геймърски сленг“. Фокусът на изложението ще бъде насочен към разглеждането и обобщението на конкретните последиствия от създалото се взаимодействие между лексико-семантичните системи на английския и украинския език.

Динамиката на развитие в областта на видеоигрите е пряко свързана с установяването на английския език като основен източник на лексикални новопопълнения и като език посредник между играчите. Английското езиково въздействие се отразява върху социалния диалект на геймърите, който се развива в рамките на украинския език, като **груповият украинско-английски билингвизъм е основна отличителна черта на социолекта.**

Съдържанието на по-голямата част от видеоигрите е представено първо на английски език. Своевременен някои игри получават превод на определени езици, но играчите, които не са носители на нито един от тях, започват да играят играта „в оригинал“, като така в техния речник постепенно се закрепват думи, словосъчетания и изрази от чужд език.

Това е основната причина социалният диалект на геймърите в пределите на украинския език да се попълва и да си набавя необходимата лексика от английски език. Така в речта на играчите се установява определен набор от англицизми. Голям брой от тях са думи и изрази, които имат съответствие в собствения език, но за играча чуждицата има по-конкретно значение, свързано пряко с играта, или се употребява с определена стилистична функция.

Груповият билингвизъм се определя като субординативен, защото играчите не владеят еднакво добре двата езика, което създава предпоставки за езикова интерференция. Украинските езикови черти започват да се проявяват в речта на играчите, когато те общуват с другите на английски език. Английският език оказва влияние и се проявява в случаите, когато трябва да се назове нещо по-точно или когато отсъства домашна дума – **неговото влияние е еднопосочно и се проявява само на лексикално езиково равнище**. В резултат на това се наблюдава **лексикална интерференция**, която се изразява в употребата на различни по характер англицизми – думи и значения от английски език, които назовават и преназовават различни предмети, действия и понятия, свързани с видеоигрите.

Овластяването на набор от специализирана лексика, която отразява действителността на видеоигрите, улеснява комуникацията между играча и неговото виртуално обкръжение. В общуването между играчите се формира техният социален диалект, който може да се характеризира като открита система, способна да приема и приспособява към своя състав голямо количество лексикални единици от чуждоезиков произход. Тези новопопълнения са не книжовни и имат ограничена употреба в рамките на социалната група и са резултат от лексикална интерференция, като в изследвания материал се наблюдават различни варианти за предаване на чуждия езиков материал.

В изследването се разглеждат двата основни типа лексикална интерференция, които У. Вайнрайх извежда. Първият тип се проявява при взаимодействието между два езика, **когато от език А се пренасят морфемите в език Б**. При втория тип **морфемите от език Б могат да се употребяват с нови номинационни функции, като следват образа на морфемите от езика А, с които се отъждествяват в съдържателен план**. В някои случаи може да се наблюдава и съчетаване на двата процеса (Вайнрайх 1979: 83).

Като допълнение на определенията на У. Вайнрайх се възприемат трите основни типа заемане вследствие на лексикалната интерференция, обобщени от Е. Хауген – **заемане на думи, калкиране и семантично заемане**.

При заетите думи се взима както значението, така и звуковата обвивка на думата. Към този тип думи Е. Хауген включва и хибридните заемки, които са частично образувани от роден и частично от чужд езиков материал. При калките се наблюдава пренасяне на построяването на простата или сложната дума заедно с новото значение, като това значение и строеж се предават с помощта на морфемите от собствения език. Семантичното заемане се състои в придобиването на ново значение, благодарение на семантично и фонетично сходство с определена дума от чуждия език. Семантичното заемане се среща още и като *семантично калкиране*, което е и понятието, възприето в изследването за означаване на тези процеси (Хауген 1972: 352–353).

В проучването беше установено, че всички посочени типове заемане и калкиране могат да се открият в ексцерпирания материал от социолекта на геймърите. Следващите коментари от украински играчи могат да илюстрират разнообразните езикови прояви в резултат на

лексикалната интерференция. Това, на което искаме да обърнем внимание, е вариативността – всички тези примери се отнасят само към едно заглавие на компютърна игра – *Half-Life 3*:

- „*Відео тривало 1:30, а це 3 рази по 30 секунд. Half-Life 3 підтверджено*“;
- „*Гейб де халф життя 3?*“;
- „*Де пів життя 3? Ми вже давненько чекаємо!*“;
- „*Та зроблять вони ту халву, не парся*“.

В първия пример има цитиране на чуждоезиково словосъчетание, което е изписано на латиница. Във втория – частична употреба на собствен и на чужд езиков материал или хибридна заемка. При третия коментар заглавието на играта е калкирано, като е предадено с изразните средства на украинския език. Четвъртият пример представя семантично калкиране, като английското *half* се свързва със сходното по звучене *халва* (бълг. *халва*).

Множеството подобни на тези примери са в основата на заключението, че отсъстват единни критерии, според които геймърите избират кое, по какъв начин и под каква форма да предават в украинския език. Това до голяма степен зависи от самия играч и неговата преценка, като така в изследвания материал се срещат различни резултати при преминаването на една лексикална единица от единия език в другия.

Важна особеност на геймърския социолект е отсъствието на норми и правила, като се допуска непосредствената употреба на лексикални единици от два езика. Това позволява на множество англицизми да се използват в украински контекст, като играчът определя доколко е уместна употребата им. Така в изказвания на играчите срещаме различни варианти за предаване на една лексикална единица от единия език в другия.

В пределите на геймърския социолект се срещат голям брой материални заемки вследствие на създалата се лексикална интерференция. Материалното или също формално заемане на лексикални единици представлява предаването както на значението, така и на звуковата обвивка на лексемата от езика източник (Линник 1989: 82).

По отношение на процесите по преминаване и усвояване на лексикални единици от един език в друг се извеждат три основни етапа на **цитиране**, **заемане** и **интегриране** на чуждата дума. Лексемите от един език могат да бъдат усвоени от друг тогава, когато нарасне тяхната честота на употреба, разпространят се достатъчно и са разбираеми за по-голямата част от неговите носители.

Незначителна част от множеството англицизми, които се срещат в речта на геймърите, имат потенциала да преминат отвъд пределите на ограничената си сфера на употреба, като станат част от общоупотребимия лексикален пласт. Това означава, че **почти без изключения всички открити лексикални единици са и ще останат в стадии на цитиране**. Тези лексеми имат ограничена употреба и тяхното значение е ясно само на геймърите. Извън пределите на своята сфера на употреба те са неприложими и не могат да функционират, като стоят в периферията на

лексико-семантичната система. **Те се появяват в резултат на лексикална интерференция и се употребяват само в контекст, свързан с видеоигрите.**

В изследването беше установено, че всички англицизми, свързани с действителността на геймърите, имат характер на **чуждици**. В основата на делението на лексикалните единици на заемки и чуждици се взимат предвид процесите на промяна и преустройство на чуждоезиковия лексикален материал и неговото пригаждане към езика, в който преминава, за да функционира пълноценно. Заемките и чуждиците се разграничават по признаците произход и разбираемост на думата от носителите на даден език, които се свързват пряко с разпространението и употребата на думата или израза. Чуждиците се разглеждат като неасимилирани лексикални единици и се отличават със своя чужд произход, специфична семантика и ограничена сфера на употреба, което е причина за тяхното тясно разпространение.

Разглежданите англицизми в пределите на социолекта, които се заемат формално, имат характер на чуждици, защото те не са асимилирани от лексикалната система на украинския език. Голяма част от тях се адаптират напълно или частично на фонетично, граматично и графично равнище.

В ексцерпирания материал се наблюдават множество графично неадаптирани лексикални единици. Това са тези англицизми, които **запазват оригиналния си графичен облик** при писменото им предаване в украинския език. Като примери могат да бъдат приведени някои от следните тематични групи лексикални единици и съответстващите им аббревиатури, които включват:

Наименования на игри: *World of Warcraft* (съкр. *WoW*), *League of Legends* (съкр. *LoL*), *Counter-Strike: Global Offensive* (съкр. *CS:GO*), *Starcraft* (съкр. *SC*), *Heroes of the Storm* (съкр. *HotS*); *Hearthstone* (съкр. *HS*), *Skyrim*, *DOTA*, *Overwatch*;

Игрови жанрове: *MOBA* (англ. *Multiplayer Online Battle Arena*, укр. *Багатокористувацька онлайн бойова арена*), *RTS* (англ. *Real-time strategy*, укр. *Стратегія в реальному часі*), *RPG* (англ. *Role-playing game*, укр. *Рольова гра*), *MMORPG* (англ. *Massively multiplayer online role-playing game*, укр. *Масова багатокористувацька онлайн рольова гра*);

Игрови режими: *PvP* (англ. *Player versus Player*, укр. *Гравець проти гравця*), *PvE* (англ. *Player versus environment*, укр. *Гравець проти оточення*), *Co-op vs. AI* (англ. *Cooperative versus artificial intelligence*, укр. *Кооператив проти штучного інтелекту*).

В анализирания материал част от англицизмите се предават посредством **практическа транскрипция**, която се изразява в предаването на чужди лексикални единици посредством графичната система на езика приемник. Звуковете, които отсъстват в него, се заменят с такива, които са близки по звучене, като се цели да се запази звученето, присъщо за източника (Суперанская 1978: 121–123).

Сред примерите за нея са *квест* (англ. *quest*), *крин* (англ. *creep*), *тимейт* (англ. *teammate*), *баф* (англ. *buff*), *рейд* (англ. *raid*), *мачмейкинг* (англ. *matchmaking*), *юнит* (англ. *unit*).

Част от англицизмите **транслитерират** – графически точно се възпроизвеждат лексикални елементи от една графична система в друга. Например – *Йогг-Сарон* (англ. *Yogg-Saron*); *Ллейн Врйнн* (англ. *Llane Wrynn*); *Агтрамар* (англ. *Aggramar*); *Кхадгар* (англ. *Khadgar*); *Кхалани* (англ. *Khalani*); *Кхас* (англ. *Khas*).

Социолектът на играчите допуска паралелна употреба на лексика от две лексикални системи и нейното съответно писмено отразяване с две графични системи, като всеки играч се води от собствените си съображения при предаването на единици от единия език в другия. Разгледаните неасимилирани заемки и съответните им аббревиатури могат да бъдат срещнати изписани на кирилица. Също така думи, които се срещат по-често адаптирани графично, могат да бъдат изписани и на латиница.

В анализирания писмен езиков материал се наблюдава голям брой графични дублети – *геймер/геймер*, *респаун/респаун/спавн*, *чит/чит/чит-код/античит/читер*, *ритейлер/ритейлер*, *кері/керрі*, *АП-кері/АП-керрі*.

Една част от получените израз чрез украинската графична система думи се пишат според правилата на украинския правопис, но при друга се наблюдава колебание при предаването на различни ортограми. От една страна, способите за графична адаптация и предписанията за предаване на определени звукове от английски на украински език, от друга, традиционното изписване на чуждите думи според правописните правила, изглежда, създават предпоставки за играчите да бъдат непоследователни при писменото фиксиране на определени думи.

При морфологичната адаптация чуждите лексикални единици се реализират чрез основните граматични категории, свойствени на частите на речта в езика приемник, още в най-ранните етапи на тяхното заемане. В зависимост от формалния си облик англицизмите се причисляват към категорията род и съответно – към падеж според принципите на украинската граматика. Те получават съответните падежни флексии според техния род и число. Не се наблюдават отклонения при исторически обусловените редувания в родителен падеж в мъжки род, като всички заети думи, най-общо, които означават неодушевени съществителни имена, получават окончание -у/-ю (напр. *матеріалів для крафту, від геймплею до маркетингу*), а тези, които се отнасят към одушевени, – окончание -а/-я (напр. *порадник геймера*). В местен падеж редувания не са засвидетелствани. В дателен падеж съществителните собствени получават за мъжки род окончание -ові (напр. *який належав Ілліданові, Вона надала Гул'данові могутність*).

Вследствие на лексикалната интерференция в пределите на геймърския социолект освен чуждици се откриват множество калки. За калкиране става дума в случаите, когато който и да е значим елемент на езика приемник се построява по аналогия с функционално-съотносими елементи от езика източник (Линник 1989: 82).

В изследването се възприема класификационният модел на Д. Благоева, според който калкираните единици биват три типа – словообразователни, семантични и фразеологични, като

словообразователните и фразеологичните се разделят на калки и полукалки (Благоева 2005: 34–35).

По отношение на калкирането в геймърския социолект – срещат се както **словообразователни**, така и **семантични калки** (синонимни и асоциативни). В разглеждания писмен материал се откроява синонимното семантично калкиране, като под въздействие на вторичното значение на някои лексикални единици в английския език съответстващите им лексеми в украинския развиват допълнително значение.

Словообразователно калкиране има в случаите, при които се възприема мотивацията и словообразователната структура на чуждата дума. Сред примерите за това се срещат:

а) Точни калки – те пресъздават точно словообразователната структура и значението на чуждата дума:

Смертекрил – (англ. *Deathwing*); *Чорнорук* – (англ. *Blackhand*);

Пеклокрик – (англ. *Hellscream*);

б) Неточни калки – при тях словообразователната структура на чуждата единица се предава с известни отклонения:

внутрішньоігровий – (англ. *in-game*);

ігролад – (англ. *gameplay* укр. *ігровий процес*);

однокористувацький/одноосібний – (англ. *single-player*);

багатокористувацький/багатоосібний; (англ. *multiplayer*);

Мавпоцар – (англ. *Monkey king*);

Черополом – (англ. *Skull Basher*);

Пострибун – (англ. *Blink Dagger*);

Спустошувач – (англ. *Desolator*);

в) Точни полукалки – пресъздаване без отклонения в структурата:

е-спорт – (англ. *e-sport*), *кібергра* – (англ. *cybergame*),

кіберспорт – (англ. *cybersport*).

Семантично калкиране се наблюдава при интегрирани заемки с характер на интернационализми (напр. *герой*, *раса*, *линия*, *роля*), както и в домашни думи (напр. *здібність*, *золото*, *підтримка*). Семантичното калкиране е свързано и с развитието на **полисемия**, което се изразява в наличие на различни лексикални значения на една и съща дума в зависимост от контекста, в който се проявява. Срещат се лексикални единици, които обогатяват значението си в украинския език, заради фонетично сходство с дума от английския, без да имат съответствия в значението, т. нар. асоциативни семантични калки (напр. *халва* – *отнася се към играта Half-Life 3*, *старик* – *отнася се към играта Starcraft*).

За да бъде обобщен ексцерпираният материал, бе изготвена типология, която разпределя в три групи англицизмите, които се срещат в украински контекст под въздействието на лексикална интерференция.

Лексикалните единици са групирани според своето значение и формален облик, като освен лексика, която се характеризира със специализирано, по-конкретно значение и определена функция, се включват и тези англицизми в речта на играчите, които имат общоупотребим характер и нямат връзка с видеоигрите.

Първата група обхваща англицизмите, чието значение не е свързано с действителността на видеоигрите, те се срещат само като **материални заеми** (напр. *івент, ком'юніті, мануал, тайтл, казуальний, контент, паблішер*).

Втората група включва англицизми, които имат еквивалент в украинския език, но развиват вторично значение в английския език, което конкретно се отнася към видеоигрите, те могат да се реализират като **материални заеми** (напр. *кампанія, монстр-бос, пул, юніт, лут, білд*) и като **семантични калки** (напр. синонимните – *герой, раса, клас, талант, досвід, здібність, підтримка*; асоциативните – *старик, халва*).

Третата група се съставя от англицизми, които нямат съответствия в украинския език. Сред названията в тази група най-често се срещат **неадаптирани графично материални заеми**. Тук се включват и **адаптирани реалии** от видеоигрите, които се отнасят до: **топоними** (напр. *Оргріммар, Стратгольм, Нордрассіл*); **антропоними** (напр. *Андуйн Рінн, Рексар, Валіра Сангвінар, Мальфуріон, Лунара, Тіранда*); **раси на герои** (напр. *протос, зерг, теран, пандарен, ворген, таурен*); **игровия процес** (напр. *лутбокс, кріпер, кріп, лайф-бар, хелз-бар, хіт поінт, зерг-раш, піксельний ранер, геймплейний трейлер, скіловий шутер*) и др. Както и **словообразователните калки и полукалки** (напр. *Смертекрил, Чорнорук, Пеклокрик, внутрішньоігровий, ігролад, Черополом, Пострибун, е-спорт, кіберспорт*).

В социолекта на играчите се допуска паралелна употреба на лексика от две лексикални системи и съответното ѝ писмено отразяване с две графични системи (диграфия), като взаимодействието между езиците се изразява в **проникването на голямо количество лексика и задействането на различни процеси, които са свързани със заемането, пренасянето на значение или съставянето по английски образец на лексикални единици в украинския език**.

Игрите се превръщат в посредник на чуждоезиково влияние в украинския език, като английският език става основен източник на лексика, свързана с тях. Поради своята специфика тези лексикални единици остават ограничени в социалния диалект на играчите, като тяхното разпространение отвъд неговите предели е слабо вероятно, но натрупването на разнообразни по характер лексеми способства за развитието на езиковите умения на играчите, спомага и комуникацията с играчи, носители на други езици.

Повишаването на интереса към видеоигрите се свързва пряко с разширяването на социалната група на играчите и с увеличаването на носителите на украинския геймърски социолект, който се превръща в актуален обект за научни разработки в полето на интерлингвистиката и социолингвистика.

ЛИТЕРАТУРА:

Благоева 2005: Благоева, Д. Аспекти на калкирането в най-новия период от развитието на българския език. София: ИК Галик, 2005.

Вайнрайх 1979: Вайнрайх, У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / Пер. с англ. яз. и коммент. Ю. А. Жлуктенко. Киев: Вища школа, 1979.

Жлуктенко 1974: Жлуктенко, Ю. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев: Вища школа, 1974.

Кирова 2007: Кирова, Л. Компютърните технологии и българският език. София: СемаРШ, 2007.

Крысин 2002: Крысин, Л. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. – В: Вопросы языкознания, 2002, № 6, с. 27–34. < http://issuesinlinguistics.ru/pubfiles/2002-6_27-34.pdf> последно посетен на 18.06.2018 г.

Линник 1989: Линник, Т. Проблемы языкового заимствования. – В: Языковые ситуации и взаимодействие языков. Киев: Наукова думка, 1989, с. 76–133.

Суперанская 1978: Суперанская, А. Теоритические основы практической транскрипции. Москва: Наука, 1978.

Ткаченко 1989: Ткаченко, В. Теоретические и практические аспекты калькирования. – В: Языковые ситуации и взаимодействие языков. Киев: Наукова думка, 1989, с. 178–192.

Хауген 1972 а: Хауген, Э. Проблемы двуязычного описания. – В: Новое в лингвистике. Москва: Прогресс, 1972, с. 277–290.

Хауген 1972 б: Хауген, Э. Процесс заимствования. – В: Новое в лингвистике. Москва: Прогресс, 1972, с. 344–383.

Информация за автора:

Теодора Седефчева – магистър

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

e-mail: teodora.sedefcheva@gmail.com

ИЗПЕПЕЛЕНИЯТ ПАТРИАРХАТ И ТЛЕЕЩАТА ЖАРАВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА „СЪН“, „ДУЕЛ“, „СЕНКИТЕ НА ЗАБРАВЕНИТЕ ПРАДЕДИ“ И „НА СКАЛАТА“ НА МИХАЙЛО КОЦЮБИНСКИ

Стефани Стоянова

Анотация: Стаття присвячена проблемі *інтерпретації* творчості Михайла Коцюбинського, в якій автор замислюється над глибокими інтимними почуттями, взаємною вірністю та справжніми духовними цінностями у житті людини. Його високохудожні твори, сповнені любові до всього прекрасного на землі. Проблеми поезики письменника вічні у своїй контрастності: життя і смерть, кохання і ненависть та добро і зло.

Ключові слова: Михайло Коцюбинський, любов, життя, людина, сім'я, почуття, особистість.

В творчеството на українския прозаик Михайло Коцюбински значително място заема темата за семейните отношения. Авторът се старае да разгърне възможно най-богата палитра от образи и конфликти, с които да предаде по-голяма достоверност на всичко, което го заобикаля. По този начин се осъществява и разкриването на множество подтеми, които до голяма степен изобразяват междуличностните връзки в семейната картина. Настоящият текст проследява проблемите в отношенията съпруг-съпруга (разказите „Сън“, „Дуел“, повестта „Сенките на забравените прадеди“), както и любовта като идеал и контрапункт на семейството (в разказа „На скалата“).

Произведенията, разглеждащи връзката съпруг-съпруга, макар и обединени от общата си тематика имат индивидуален характер. Основната идея в „Сън“ е свързана със запазването на любовта в рамките на семейството; в „Дуел“ на преден план е вече загубеният пламък и търсенето на любовта извън дома, а в „Сенките на забравените прадеди“ любовта в дома е заменена от безразличие. Новелата „Сън“ изкарва на повърхността вътрешния свят на главния герой Антон, който преживява дълбока душевна криза. Още от заглавието става ясно, че сънят е движеща сила за развитието на разказа, но силата му се изразява в това, че благодарение на съня героят се преобразява. Уморен да слуша прозаичните сънища на жена си, свързани с еднообразието на действителността, от която се опитва да избяга, Антон копнее за нещо различно, което реалността е неспособна да му даде:

Жаждата за красота, която живееше в душата на Антон, пробуждаше в него желанието да я търси навсякъде, но действителността беше свидлива [...] Той обичаше сънищата. Когато си лягаше, си въобразяваше, че тръгва на нощно плаване по непознато и мрачно море... (Коцюбински 1985: 220–221).

Любовта на героя към съня е подсъзнателно желание за промяна на вече познатата му до болка семейна атмосфера. Дванадесетгодишният брачен живот, обгърнат с рутина, отдалечава съпрузите един от друг до момента, в който Антон се събужда „някак си друг“. Тази другост се

изразява във всеки жест и всяко движение на героя, което променя спокойната и еднообразна обстановка, с която съпругата му Марта е свикнала. Промяната, която лъха дори от походката на съпруга ѝ, започва да събужда в нея някакво отдавна заспало чувство на любопитство и интерес. Коцюбински обрисова идеалното щастие на човек само в съня. По този начин настъпва истинското проглеждане на героите. Докато Антон разказва съня си на Марта, той преживява наяве случилото се в някакво особено състояние, отделящо го от мисълта за болката, която би могъл да причини на жена си. Опиянен от щастieto и фигурата на непознатата жена в съновидението, той (съзнателно или не) събужда гнева и ревността на съпругата си. Сънят на Антон показва наличието на още един свят в етюда – този на мечтите. Невъзможно е да не се усети разликата в описанията на реалния свят и този от мечтите на героя. Реалността е свързана с града, дома, съпругата и децата, а символиката на цветовете и подборът на епитетите ясно препращат към мрачната и статична обстановка, в която се намира персонажът – сивото небе, старото корито, гнило блато, пренаситеното спокойствие и т.н. За сметка на действителността светът на мечтите изкарва наяве противоположната символика – този свят е свързан със слънчевата светлина, морето, планините, лодката и непознатата жена, чиито дори физически белези са коренно различни от тези на съпругата му. Този свят изобилства от цветове и живот – полъхът на вятъра, небесносиният лазур, радостната синева и множеството ярки описания на природата и непознатата показват душевното състояние на героя. Ролята на очите, както и в други произведения на Коцюбински, имат особено значение за повествованието. Именно те отразяват случващото се в душата и чрез тяхната промяна виждаме как се променя и душевното състояние на Марта: „Учудените очи на жена му“; „Очите ѝ гледаха неподвижно изпод клепачите“; „Жена му ококори очи и го изгледа с недоумяващ поглед“; „Тя го гледаше, сякаш искаше да изпие от очите му някаква тайнствена отрова...“; „С блеснали очи“; „Очите им се срещнаха за миг, сблъскаха се като кремък и огниво в отчаяна борба...“ (Коцюбински 1985: 228; 230; 224; 242; 244; 239). След разказа на Антон Марта се променя не само външно, но и вътрешно. Тя започва да изпитва онзи прилив на младост, който е загубила с времето. Започвайки да усеща красотата, за която съпругът ѝ разказва, в нея се връща желанието за живот, а появата на непознатата жена, която вълнува душата на Антон, изкарва на преден план ревността и страха на Марта, благодарение на които се осъществява промяната в отношенията на съпрузите. Основната функция на съня е да събуди не само подсъзнанието, но и съзнанието на Марта и Антон. Еднообразието и монотонността подтикват героите да живеят на границата между съзнателното и несъзнателното. Неслучайно съпругът не разграничава действителността от съня. Това е и причината за първоначалното му нежелание да сподели с жена си, защото емоцията от двете състояния е идентична. По същия начин и Марта възприема съня за възможна проекция на реалността, а непознатата жена – за истинска заплаха в техните отношения. Функцията на съня заема ролята на единствената възможна действителност. Сливането на фикция и физическо

съществуване се оказва и причината, която кара Марта да се пробуди от битовизма и сивотата на ежедневието.

В модела за семейните отношения своето място намира не само мотивът за възобновяващата се любов, но и идеята за изневярата. Новелата „Дуел“ изкарва на преден план събития и характери, които впечатляват с дълбокия си психологизъм. Със заглавието на творбата Коцюбински репрезентира и ключовия проблем в произведението, разкриващ причината за конфликта и възможността за евентуален сблъсък. Съсредоточавайки вниманието си върху разобличаването на обществото, писателят представя живота на едно семейство, членовете на което се характеризират с ограничени интереси и тесен светоглед. Ролята на мъжа е свързана преди всичко с кариерата, което позволява на съпругата му Антонина да разруши устоите на дома, започвайки връзка с учителя на дъщеря си. Интересна е и фигурата на учителя Иван Пиддубни, олицетворение на морална деградация, неискреност и лицемерие. В негово лице се открояват недостатъците на обикновения гражданин, готов на множество компромиси със себе си и решен на всяка цена да играе ролята на любовник, с което да измести истинския стопанин на дома.

Идеята на автора е да изобрази действителността такава, каквато е, без да променя обществената среда и психологическата характеристика на героите. Още на първата страница от творбата е поместено в детайли описанието на Антонина Цюпа: „Гледаше къдравата глава на младежа със зеленикавите си сълзливи очи със зачервени клепачи, които винаги ставаха такива след вишновката“ (Коцюбински 1985: 24). Образът на Антонина се разкрива в желанието ѝ да бъде изкусителка и център на внимание, независимо от вече увяхващата ѝ красота. Един от похватите, чрез които съпругата се опитва да оплете учителя, са мелодраматичните писма, хиперболизиращи чувствата ѝ. Независимо от написаното единственото, което Иван усеща е „специфичният дъх на гранясала помада“ (Коцюбински 1985: 27). Театралното поведение на госпожа Антонина въвлеча цялото семейство в катастрофална обстановка. Фалшивите демонстрации на възвишени чувства създават впечатление на измислен спектакъл, което не остава незабележимо за Иван. Учителят много добре осъзнава причината за поведението на госпожата, тя не се нуждае от любов, нежност, защита и себеотдаване. С болезненото си честолюбие тя изпитва необходимост от присъствието на млад и обожаван я мъж, който непрестанно да демонстрира необикновените си чувства към нея. В постановката между двамата се появява и друг момент – удоволствието, което Пиддубни изпитва от театрализирането на интимните им отношения, надявайки се да ги запази на всяка цена. Приел ролята на един от главните герои в пиесата, той прави всичко по силите си да изпълнява ролята на безнадеждно влюбен мъж, с което да осигури финансовата си стабилност:

Тази любов го измъчваше, но едновременно с това гъделичкаше самолюбието му. Най-много се страхуваше да не стане смешен в очите ѝ. (Коцюбински 1985: 28)

Индивидуалистичната етика на Иван Пиддубни го тласка в измяна на духовните и морални общочовешки ценности. Етика, характеризираща се с погазване на собственото себеуважение за сметка на финансовата си стабилност. Както Антонина, така и Пиддубни играят индивидуалистки за личното си благополучие и изгода. Различната фигура се открива в лицето на съпруга – Микола. При вида на близостта, която споделят любовниците, Микола реагира бурно, но защитава честта си, гонейки учителя от дома си. Изпълненият Иван започва да осъзнава мерзостта си, но в един от епизодите категорично заявява мотивите за стореното от него:

– Е, добре! [...] Ти си направил мръсотия. Вмъкнал си се в едно семейство, посегнал си на чужда жена... Тогава имай смелостта честно да оправиш сметките си. Вземи я и си свий гнездо... Но как? С десетте копейки, които са останали в джоба ти [...] Ами детето? Нещо напирва и се изтръгва през гърлото му [...] ...Старица... остатъци?... Не! (Коцюбински 1985: 30)

Разказът изкарва наяве една дълбоко позната тема в литературата проблематика. Неслучайно М. Коцюбински отправя множество препратки към френската културна традиция и по-конкретно към френската литература от началото на XIX век. Подобно на главния герой от романа на Стендал „Червено и черно“ Жюлиен Сорел, Иван показва, че място в обществото се печели с цената на нравствени компромиси. Приликата между двамата се състои в това, че те са едновременно продукт и огледало на своето време, отражение на заобикалящата ги обществена среда, което е показано неведнъж в разказа:

Очите му неволно се спряха на прозореца и той се сви от болка. Този прозорец го потискаше. Стана от леглото и спусна пердето. След това отново легна и покри главата си с възглавницата (Коцюбински 1985: 28).

Героят има чувството, че е непрестанно наблюдаван. В подкрепа на усещането му свидетелства и функцията на прозореца, която се явява едновременно и граница между две пространства, и свързващо звено на двата свята посредством гледането/виждането. Предназначението на прозореца изисква наблюдаващи и наблюдавани или с други думи – публика и играещи. Зрителите в случая заемат ролята на обществото, което потиска и поставя Иван в ролята на човека, играещ постановка, режисирана и огледална на действителността. Самият опит на индивида да се впише в общоприетата рамка го тласкат към определен начин на поведение, характеризиращ се с поставянето на маска и заемането на социална роля. В това превъплъщение е заложено както успешното присъединяване в обществото, така и падението на личността, загубила собствените си ценности и морални устои в името на материалното си благополучие:

Той чувстваше как от дъното на душата му се надигаха нищожеството, фалигът, компромисът, гледаха го със зелените си очи, извиваха се като усойници и му замайваха главата с тежкото си зловоние (Коцюбински 1985: 31).

Въпреки чувствата, които връхлитат Пиддубни, той продължава спектакъла, режисирайки най-добрия възможен начин за връщането си в дома на Антонина Цюпа: „Тя има нужда от декор...

от дуел!“ (Коцюбински 1985: 30). Антонина е извадка на същото това общество, което го наблюдава и ръководи реализирането на играта му. Старанието на любовника да ѝ се докаже е пряко свързано със старанието му да се докаже на същата тази среда, наблюдаваща го отвъд прозореца:

През спуснатото перде на прозореца го гледаха шестте сиви и ясни петна на стъклата и бледата зимна светлина нахлуваше отвън в стаята (Коцюбински 1985: 31).

Пердето в дома на главния герой напомня функцията на завесите в театъра. Дори при спускането им Пиддубни не успява да се скрие, а е длъжен да продължи с ролята си. Многобройните сюжетни линии, които се опитва да изгради, за да блесне в играта, всъщност показват жалкото му и нерешително малодушие, пресметливостта му и абсолютната липса на смелост в защитаването на собствената си чест. Изпращането на писмото за желания от него дуел първо в ръцете на съпругата Антонина вместо на Микола са показателни за страха от възможен дуел и са символ на липсата на силен характер. Знаейки, че „тя няма да допусне крайност“, Пиддубни отново печели мястото си в техния дом. Парадоксално за творбата е чувството на обида, което обзема не съпруга, а любовника. Като глава на семейството, съпруг и баща Микола прави опит да спаси брака и отношенията си с Антонина, връщайки изгонения от него любовник. Опитът за бунт, който завършва с примирие, е достатъчно показателен за поведенческата същност на съперниците. Произведението показва нуждата на цялото семейство от връщане към първоначалната рутина и живот, невъзможен извън изградената от обществото рамка. Това се вижда най-ярко в края на творбата от думите на дъщеря им:

Благодаря ти, мили боже... Сега всички са щастливи! (Коцюбински 1985: 35)

М. Коцюбински представя в разказа слабостите на героите си, породени от заобикалящата ги среда, ролите, които играят в името на тази среда, и избора да се отдадат доброволно на заблудата си за истинското значение на думата семейство. Друго произведение, в което отново се наблюдава мотива за търсенето на любовта извън рамките на брака, е повестта „Сенките на забравените прадеди“. Безразличието в съпружеските отношения е едно от водещите чувства, които обединява по своята идея повестта и разказите „Дуел“ и „Сън“, но също така ги и различава по отношение на тяхната реализация. Основните теми в повестта, на които Коцюбински спира вниманието си, са свързани с живота и смъртта, човека и природата, любовта и омразата и сблъсъка между езичество и християнство. В „Сенките на забравените прадеди“ чувствата на героите се развиват на фона на подчертаното присъствие на природата. В началото на творбата се разгръща конфликтът между два враждуващи гуцулски рода, Палийчук и Гутенюк, чиито деца Иван и Маричка се влюбват. Създавайки образите на Иван и Маричка, които сякаш не принадлежат на обществото, чиято любов ги извисява и отдалечава от реалността, авторът на принципа на контраста оформя образите на Палагна и Юрий, които са носители на обществеността и желанието за овладяване на природата. Това се оказва и основната предпоставка за трагичната участ, съпътстваща живота на героите. След смъртта на Маричка

Иван не успява да намери щастие дори и след женитбата си за Палагна. Невъзможността за съществуването на тези съпружески отношения произлиза и от причината, поради която той се жени за Палагна:

Година още походи така, а след това се ожени. Нали трябваше да си гледа имота.
(Коцюбински 1978: 50)

В брака им любовта е заместена от практичността. Подобна връзка е обречена на разпад, тъй като е безплодна, както е безплодна и Палагна. Единственото нещо, на което Иван обръща внимание, са животните и спомените, свързани с Маричка. Неспособността и нежеланието му да запали искрата на семейното огнище хвърлят Палагна в търсене на интимна близост далеч от дома:

Тя всеки ден пиеше в кръчмата с магьосника Юра, целуваше се и се прегръщаше с него пред хората, без дори да крие, че си има любовник. [...] Всички говореха за Палагна и Юра; чуваше и Иван, но приемаше всичко равнодушно. (Коцюбински 1978: 61)

Равнодушието на Иван се превръща в основа за създаването на любовен четириъгълник. Дори след смъртта си Маричка продължава да заема главна роля в живота му, поради което е невъзможно да се говори само за отношенията между действителните участници в триъгълника – Иван, Палагна и Юра, без да се спомене индиректното ѝ участие. Топосът на кръчмата също е смислово натоварено пространство и определящо за семейните отношения между Иво и Палагна. Кръчмата, от една страна, е противоположност на дома и семейството в ежедневието, но от друга страна, се явява център на социалния живот. Фигурата на Палагна е част от тази противоположност и е противостояща на образа на Иван, чийто възвишени пориви не могат да се примирят с обществото и света, в които основна роля заема егоизмът, грубата сила и пресметливостта. За разлика от разказа „Дуел“, където се наблюдава неистовото желание на Антонина, Микола и Пиддубни за вписване във висшето съсловие, в „Сенките...“ е представено именно неистовото нежелание и абсолютно несъгласие за сливане с обществената среда. Ако смъртта на Иван се приеме като отказ от участие и присъединяване към социума, то в такъв случай повестта утвърждава победата на духа и възвишения идеал над материята и низките страсти, управляващи настоящето.

„Сенките...“ е едно от ключовите произведения и за изграждането на т.нар. подтема за любовта като алтернатива на семейството. При вече разгледания проблем в отношенията съпруг–съпруга парадоксално се оказва извеждането на темата за любовта извън рамките на брака. Текстовете на Коцюбински се характеризират именно с такова противопоставяне на взаимоотношенията семейство–любов, което ясно показва, че истинските чувства не могат да съществуват в границите на патриархалния светоглед. Самите ценности, наложени от прадедите, са силно изкривени в настоящето. Ограниченията на родовите виждания поставят индивида рано или късно в омагьосания кръг на сивото ежедневиe, еднообразие и скука („Сън“); модерните тенденции на обществените порядки принуждават героите да се примиряват с изневярата или да

се впускат в нея („Дуел“); трудностите на човека, който трябва да се грижи сам за дома си, го подтикваат към решението да се задоми, въпреки липсата на емоции („Сенките на забравените прадеди“). Това е и основната причина любовта да бъде търсена извън криворазбраните представи за брачния живот.

Темата за любовта като контрапункт на семейството е основна и за разказа „На скалата“, в който подобно на „Сенките...“ Коцюбински ни предоставя един драматичен сюжет с трагичен финал. И тук е засегнат наболелият въпрос за изконните човешки права и смъртта като изход и спасение на човешката душа. Бунтът срещу наложените правила и бягството на главните герои се явяват единственият начин за постигане на бленуваната свобода. Действието в творбата се развива в неопределено татарско село, на брега на Черно море, в което кримската татарка Фатма попада против волята си. Сключването на брака между Фатма и Мемет е противоестественно поради това, че не се осъществява на базата на любовта между двама души, а тъкмо напротив, благодарение на материалната възможност на Мемет. Неслучайно в произведението се набляга на начина, по който тя вижда това място:

Тя беше от планините. От далечно планинско село, където живеяха други хора, с други обичаи, където останаха приятелките ѝ. Там нямаше море. Дойде месарят, плати на баща ѝ повече, отколкото можеше да дадат техните момци, и я взе със себе си. Противен, груб, чужд като всички хора тук, като целия този край. Тук няма роднини, няма приятелки, няма добри хора. Това е краят на света... (Коцюбински 1985: 16).

Фатма е чужда за тези хора, за обичаите им, чужда е и за съпруга си, той е груб и противен, властен, неспособен да събуди любовта ѝ. Интересен е начинът, по който истински различният герой Али е точно тази фигура, която не отблъсква героинята със своята другост. С появата на чужденеца у Фатма изчезва чувството на страх, а на негово място се появява желанието за освобождаване от пленническият живот. Любовта, която се заражда между двамата, ги тласка в борба срещу нарушаването на човешките чувства и в стремежа за извоюване на собствената си независимост. Бягството им обединява всички дотогава разединени татари поради това, че то е свързано с накърняването на едно от най-важните ценности за тях – достойнството на рода:

Татарите шумяха. Всички тези роднини, които до вчера си чупеха главите в свадите за водата, сега бяха споени от чувството, че са оскърбени. Засегната беше не само честта на Мемет, но и честта на целия род (Коцюбински 1985: 19).

Опитът за спасение на влюбените ги отвежда на ръба на скалата, заобиколени от обезумелите очи на татарите, в които ясно се чете омразата и желанието за мъст. Фатма осъзнава, че единственият възможен изход за избавление от затвора, в който се намира, е смъртта, защото заплахата от поробването на духа и животът в нещастие са по-страшни и непоносими от гибелта. За разлика от Мемет и останалите, Али не успява да разбере решението на любимата си. Облян от гнева и яростта на Мемет и целия татарски род, „гърдите на Али престанаха да дишат“, с което

„честта на рода беше спасена от позор“ (Коцюбински 1985: 22). Особено ярки и значими са описанията в края на т.нар. от Коцюбински „акварел“. Независимо от трагичната участ на двамата влюбени, финалните описания изпълват читателя с оптимизъм („Морето се сливаше със слънцето в радостна усмивка“, „Всичко се усмихваше“; Коцюбински 1985: 23). Живописните описания активно съдействат за изграждането на единство между природната картина и фабулата в произведението. Омразата срещу чужденеца, опитал се да постави честта на татарската общност под въпрос, изисква и отпращането му по начина, по който е дошъл – на лодка в морето. Пускането на лодката с тялото на Али показва своеобразната победа на любовта и духа над материята, обществените нрави и унищожавашите индивидуалността традиции:

Али плуваше към Фатма... (Коцюбински 1985: 23).

В отношенията между Иванко и Маричка любовта е водещата сила, без която съществуването на главния герой е обречено на гибел: „Иван тъгуваше и съхнеше, губейки силите си.“ (Коцюбински 1978: 61). При Фатма и Али любовта е своеобразен протест срещу установените традиции. Тя е възраждаща за живота на героите, тъй като едва след зараждането на тази любов те наистина осъзнават смисъла на своето съществуване и значението на човешката свобода:

Сега тя често излиза на покрива на кафенето, обляга се на дървото и гледа морето... Не, тя не търси морето, а следи червената чалма на чужденеца, сякаш очаква, че ще види очите му – големи, черни, горещи, каквито ѝ се присънват. Там, на крайбрежния пясък, вече е цъфнало любимото ѝ цвете – минзухарът. (Коцюбински 1985: 17).

Чувствата и при двете двойки се разгарят като протест срещу обществените закони, традиции и норми. Но докато при Иванко и Маричка любовта все пак е намерила своето физическо осъществяване, при Али и Фатма тя остава в своята платоничност и идеалност. Тази възвишеност извисява и събира героите, сякаш съвсем природно и естествено и след тяхната смърт.

Михайло Коцюбински изкарва на преден план проблема за смисъла от семейството, за семейството като изграждаща функция на личността, за отношенията между съпрузи и за любовта, невъзможна за осъществяване в рамките на дома. Основната причина за разминаването във възгледите на персонажите е, че те не принадлежат към един общ идеал и светоглед. Всеки от тях прекрива определена и вече установена от патриархалното общество граница, което създава и предпоставки за междуличностните конфликти в отношенията между съпрузите. В този обществено обусловен свят авторът обръща внимание и на мотива за любовта, тъй като той е невъзможен за осъществяване именно в подобна среда. Героите, които изпитват истински и възвишени интимни чувства, са далеч от междусъпружеските взаимоотношения, защото бракът е отново неестествен и наложен от обществените норми и порядки. Психологическото състояние на героите е определящо за изграждането на социалното им поведение. Именно менталността им тласка някои от тях да се борят за правото си на щастие и свобода извън строго регламентирани

рамки. Различавайки се от общоприетите представи за съществуване, някои персонажи се превръщат от обикновени наблюдатели на мъката и тежестта, която е дълбоко залегнала в душите им, в хора, които чувстват, градят и участват в създаването на една различна, нова и освободена от предразсъдъци действителност дори с цената на живота си.

ЛИТЕРАТУРА:

Агеева 1994: Агеева, В. Украинська імпресіоністична проза. Київ, 1994, с. 158.

Ефремов 1922: Єфремов, С. Михайло Коцюбинський. Київ–Ляйпціг, 1922, с. 184.

ИУЛ 1967: Історія української літератури (кінець ХІХ– початок ХХ ст.). [За ред. Н. Жук]. Київ: Видавництво Київського університету, 1967, с. 476.

Коцюбински 1978: Коцюбински, М., Украинка, Л. Избрани творби. София: Народна култура, 1978, с. 19–265.

Коцюбински 1985: Коцюбински, М. На скалата. София: Народна култура, 1985, с. 287.

Коцюбински 1988а: Коцюбинський, М. Твори в двох томах. Т.1. Повісті та оповідання (1884-1906). Київ: Наукова думка, 1988, с. 583.

Коцюбински 1988б: Коцюбинський, М. Твори в двох томах. Т.2. Повісті та оповідання (1907-1912). Статті та нариси. Київ: Наукова думка, 1988, с. 496.

Черненко 1977: Черненко, О. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст. Образ людини в творчості письменника. Київ: Сучасність, 1977, с. 144.

Интернет източници:

Вдович 2010: Вдович, О. Імпресіоністичний пейзаж та його роль у новелах М. Коцюбинського. 27.05.2010 р. – В: Науковий блог. <<http://naub.org.ua/?p=1054>>, посетен на 06.06.2018 г.

Терзийска 2016: Терзийска, Л. Някои особености в развитието на неоромантизма в украинската литература. – В: Алманах „Българска украинистика“, 5 – 2016. с. 77–85. <www.bgukrainistika.com/widgets/Filemanager/uploads/anon/Almanah_5.pdf>, посетен на 06.06.2018 г.

Информация за автора:

Стефани Стоянова – магистър

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

e-mail: st_stoyanova@abv.bg

IN MEMORIAM

ЕЛЗА ПЕТРИВНА СТОЯНОВА

На 09. 04. 2019 г. ни напусна украинската българистка, дългогодишен лектор по украински език в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ проф. Елза Петривна Стоянова – отдадена популяризаторка на българския език, литература и култура в Украйна и на украинския език, литература и култура в България.

Автор на научни публикации: статии, монографии, речници, сред които монографията „Езикът на българите в Украйна в устна и писмена форма“ (в съавторство с Ив. Стоянов и Ив. Дадиверин), „Българско-украински речник на новата европейска лексика (края на XX век – първите десетилетия на XXI век)“.

В периода 1992-1998 г. заедно със съпруга си проф. Иван Стоянов преподава украински език в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Югозападния университет „Неофит Рилски“. С неуморните си и последователни усилия тя има неоценим принос за създаването на украинска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Винаги ще помним емоционалните ѝ и увлекателни разкази, с които разпалваше интерес и привързаност към украинските традиции, обичаи и културата на Украйна. Посетите от нея семена днес дават богат плод – това са успехите на студентите, получили

образование по украинска филология, успехите на защитилите и обучаващите се докторанти по украински език и литература, това са и задълбочаващите се културни и научни връзки между Украйна и България.

В лицето на Елза Стоянова научната общност изгуби голям славист, украинист и българист. Украинската филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ загуби светъл пример за научна и преподавателска компетентност, за човешка топлина.

Поклон пред светлата памет на Елза Петривна Стоянова!

От нейните колеги и последователи